Национальная библиотека Республики Тыва

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 120 (16280) •2000 чылдың октябрь 31, вторник • Ат салган шагы 21.00 Садар өртээ 3 рубль.

ЧАГЫДЫЛГА — 2001

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

"Шын" солунга 2001 чылдың 6 айларында чиигелделиг чагыдылга айының төнгенин билир силер. Ам чер-черлерде чагыдылга чоруп турар.

2001 чылдың **6 айларында** чагыдылга өртээ мындыг:

чагыдылга өртээ — 50 рубль,

почта чедирилгези — 78 рубль,

каттышкаш — 128 рубль.

Ынчангаш **128 рубль-биле** 6 айларда чагыдып ап болур силер.

1 айда — 22 рубль, **3 айларда** — 64 рубль.

Организацияларга — 160 рубль. Ону тодарадырга мындыг:

чагыдылга өртээ — 82 рубль,

чедирилгези — 78 рубль.

Чагыдылганы чер-черлерниң почта салбырларында хүлээп ап турар.

Чагыдылга чок артпас дээш чогуур үезинде чагыдып алырынче далажыңар.

Бисче бижиңер, бистиң-биле харылзажыңар!

ХҮННҮҢ ТЕМАЗЫ

ХӨМҮР-ДАШ — ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК

Тыва Республика — хөмүр-даш-биле бодун хандырып турар регионнарның бирээзи. Ооң курлавыры Тывада четчир деп чугаалап болур. Республиканы хөмүр-даш-биле хандырып турар кара чаңгыс бүдүрүлге — "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы. Бо бүдүрүлге удавас бодунуң тургустунганындан бээр 30 чыл юбилейин демдеглээр. 1970 чылдың октябрь 27-де РФ-тың хөмүр-даш талазы-биле күрүне комитеди "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайын ажыглап эгелээнинің дугайында актыга ат салган. Ол үеним иштинде "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайынга улуг өскерилгелер болган. 30 чыл иштинде хөмүр-даш уургайындан 24 млн. тонна хөмүр-дашты ажыдып тыпкан, ооң 103 млн. кубометр черниң сайдажын аштап арыглаан.1970 чылда 174 муң тонна хөмүр-дашты чүдүрүп чорудуп турган болза, 1990 чылда 1,067 муң тонна чедирген.Ол үеним иштинде бүдүрүлгениң дериг-херекселдери чаартынып, кадрларының шынар составы, билиг-мергежили бедээн. Юбилейниң бүдүүзүнде федералдыг үеитарлыг күрүне бүдүрүлгези "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының чиңгине директору Виктор Хомушкуевич КАРА-ООЛГА дужуп, бодумнуң сонуургаан айтырыгларымны салдым.

— Кыш эжик аксында келген деп чугаалап болур, республиканың чурттакчыларын хөмүр-даш-биле хандырарының айтырыында бергедээшкиннер бар бе, Виктор Хомушкуевич?

— Бо хүнде бүдүрүлгеде байдалды эки деп чугаалап шыдавас мен. Эң-не бергедеп турар айтырыывыс — каш чылдар иштинде төлеттинмейн келген өрелер. Ол өрелер чылдың-на өзүп орар. Кыш келир-ле, кандыг-даа баш удур төлежилге чокка хөмүр-дашты албадал-биле бээр апаар, ооң соонда кымның-даа санажыр хөңнү чок. Бо хүннерде ол өреним ниити түңү 62 млн. рубль четкен. Хөмүр-даш хереглекчилери чогуур үезинде ажыглаан хөмүр-даштың өргээн чедир санашпайн баарга, бүдүрүлгениң бодунуң сайгарлыр хөрсүгизи чок артар боор-дур. Бис ол акша-биле чогуур үезинде кывар-чаар материалдарны, артык кезектерни, чазылдырар бүдүмелдерни садып алыр ужурлуг бис, ол чокта бистиң ажылдарывыс болдунмас. Хөмүр-даш уургайының бо хүнде ажыглап турар техниказы эргижирээн. Эрги үезин эрттир ажылдап каапкан техника-биле ажылдаарга, карылгалыг дээрзин кижи бүрүзү билир.

2000 чылдың апрельден эгелээш экскаваторлар, самосвал-БелАЗ-тар хөмүр-даш чүдүрер оңгарны белеткээрин манап, кыварчаар чүүлдериниң чогундан ниити ажыл хүнүнүң 40 хуузун анаа олуруп эрттиргеннер. Чүгле ол-ла чылдагаан-биле хөмүр-даш уургайында ажылдап турар 487 кижиниң, ооң иштинде кол мергежилде ажылдап турар 120 ажылчыннарны бир ай чартык иштинде төлевир чок шөлээже үндүрер ужурга таварыштывыс. Эң-не берге айтырыгларның бирээзи— коллективте шалың төлевири 7 ай озалдап чоруп орар. Ажылчын кижи чогуур үезинде шалың албайн баарга, өг-бүлезинге кайы хире берге деп бодаар силер. Ол кижиниң ажылдаарынга безин холу салдынчак болур. Чээлиде болгаш организацияларының чогуур үезинде төлевейн чыглып келген өрези хөмүр-даш уургайының сан-хөө байдалынга дыка улуг шаптараазынны болдуруп турар. Үндүрүглерде ниити өревис 16 млн. рубль четкен, ооң иштинде федералдыг бюджетте 14 млн. рубль, бюджеттен дашкаар албан төлээр фондуларда 25 млн. рубль. Үндүрүглерни дириг акша-биле төлээр кылдыр тургузуп кааны дыка берге байдалды тургузуп турар. Үндүрүг органнары бистиң банкыда агар санывыска операция эрттирбес кылдыр хаап каан. Суд күүседикчилери бистиң складка турган 50 тонна хөмүр-дажывысты хавырып, үндүр садарынга белеткеп турар. Бистиң ниити сан-хөө байдалывысты өөренип көөрге, бо 2000 чылдың төнчүзүнге чедир үндүрүглер-биле санажыптар аргавыс чок.

Кыш, шынап-ла, эжик аксында келген деп чугаалап болур. Республиканың чурттакчыларын хөмүр-даш-биле хандырыптар арга бисте бар. Халас хөмүр-даш чүдүрбес деп шиитпирлеп алган бис. Туда акшалыг кээр болза, бистен бир тоннада 140 рубль-биле хөмүр-дашты садып ап болур.

—Силерде өрелиг организацияларга тодаргайы-биле доктаап көрүүгем.

—Тыванын иштинде өрелиг организацияларга доктаарга мындыг: республика бүдүрүлгези "Тываоммунэнерго", Чеди-Хөл кожууннуң хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези, Ак-Довурактың ЧЭТ, "Тыва даг-дүгү" комбинады, бо бүдүрүлгелерниң өрези 15,8 млн. рубль чедип турар. "Красноярскэнергонуң" өрези 30 млн. рубль ашкан. Ол акшаларның кажан эглип кээри билдинмес.

—Акша-төгериктиң нарын-берге айтырыындан бо чайын орта ажылдавадывыс дидиңер, чазын апрель айда "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайынга даг ажылдарын чорударынга акша дузалам-чызын көргүзер дугайында" ТР-ниң Чазаа доктаал хүлээп алган болгай, ооң күүселдезиң кандыг болганыл, Виктор Хомушкуевич?

—Чеже-даа бергелер турза, хөмүр-даш уургайы бар турган аргаларны база иштики курлавырларывысты ажыглап тургаш, хөмүр-даштың алыр черлериниң ажыдар хемчээлин бүдүрүлге күүседип шыдаан. 2000 чылдың бирги кварталында 271 муң тонна хөмүр-дашты казып тыптывыс, эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 8,3 хуу хөй болуп турар. Бо чылдың бирги чартыында 1245 муң кубометр черни ажыдып алдывыс, эрткен чылдың бо үези-биле деннээрге, 2,2 катап хөй. Бир эвес өрелиг организацияларның акша-хөренгизи чогуур үезинде кирип келген болгаш анаа турбайн доктаамал ажылдап турган болзувусса, кыш эгезинге чедир 250-300 муң тонна хөмүр-дашты ажыдып белеткеп, 2000-2001 чылдың кыжынга белен турар турган бис.

Хереглекчилерни 2001 чылдың бирги кварталында хөмүр-даш-биле хандырарда, бо чылдың дөртү кварталында 250 муң тонна хөмүр-дашты белеткээр ужурлуг бис. Ону кылырда 640 муң кубометр черни аштап арыглаар апаар. Ол ажылды чорударынга акша-хөренги херек, кышкы үеде ажылдаарга, чарыгдал база улуг болур болгай. Ол доктаалдың күүселдези-биле Чазак биске дузалаар боор деп идегел бар. Бергелер турза-даа, бис республиканың чурттакчыларын хөмүр-даш-биле хандырып шыдавас деп, айтырыг турбас ужурлуг.

—"Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы федералдыг бүдүрүлге кылдыр тургустунган болгай, ооң перспективазынга хамаарыштыр чүүү чугаалап болур силер?

—ТР-ниң Чазаа РФ-тың Чылыг, энергия яамызының чанында хөмүр-даш талазы-биле комитет болгаш бистиң хөмүр-даш уургайы бо талазы-биле тодаргай ажылдарны чорудуп эгелей берген. Даг техниказының дериг-херекселдери хөлүн эрттир эргижирээн, үезин эрттир ажылдап каапкан, ол дериг-херекселдерни чаартырының талазы-биле сорулганы салдывыс. Ол талазы-биле хемчеглерни бүдүрүлгеде ажылдап кылып эгелей берген. Ийи чыл иштинде инвестиция төлевилелин ажылдап кылып, хөмүр-даш адырын деткиир дээн күрүнеиң акша-хөреңгизи-биле орук техниказын самосвал БелАЗ-тарның, бульдозерлерниң чартыын, аар автокран, авто-чүдүрүкчүнү садып алыры көрдүнүп турар. Чер өрүмнээр станоктарны, экскаваторларны 2003 чылга чедир чаартып солуур. Борта дыка хөй акша-хөренги херек. Новосибирск хоорайда "Гипроуголь" институду бир чылда 800 муң тонна хөмүр-дашты казып тыварының болгаш 2000-2005 чылда хөмүр-даш уургайының техниктиг хандырылгазының төлевилелин ажылдап кылган. Ол төлевилелдиң ниити өртээ 160 млн. рубль. 2000 чылда хөмүр-даш үлетпүрүнүң комитединиң комиссиязы күрүне дузалакчызы кылдыр "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайынга инвестиция чээлизинден 32 млн. рубльди бээрин көрүп турар.

Рынок үезинде халас акша турбас. Алган чээлини дедир эгидер апаар. Ону эгидерде бүдүрүлге орулгалыг ажылдаар ужурлуг. Ам бо хүннерде бистиң бүдүрүлгевис карылгалыг ажылдап турар. Орулгалыг ажылдаарын чедип алыр дээр болза, бир дугаарында, өртек политиказын шын чорудары чугула. Бо талазы-биле бодумнуң саналымны ТР-ниң Чазааңга, РФ-тың Чылыг болгаш энергия яамызынга киирип келдим. Тодаргай харыы албадым.

—Интервью бергениңер дээш четтирдим, "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының тургустунганындан бээр 30 чыл юбилейин таварыштыр күш-ажылчы чеднишкиннни, коллективке быжыг турум чорукту күзедим.

Сергей ХЕРТЕК.

Сөөлгү шакта

• Баренцево далайга сугга дүшкен "Курск" атомнуг хеменің далайжыларын уштур ажылдар уламчылап турар. Эрткен неделяда чүгле 4 далайжының мөчүзүн ужулган. Ооң соонда элээн каш далайжының мөчүзүн ужулганын дыңнатса-даа, чогум каш кижи деп чүве амга чедир билдинмээн. 106 метр ханы черден ужулган 4 далайжының мөчүзүн Североморскиде эккелген. Оларны сөөлгү орукче үдээрииниң езулалы аңаа болган. Хеменің сугга дүшкен чылдагаанын илередир чазак комиссиязының даргазы Илья Клебанов, РФ-тың камгалал сайыды Игорь Сергеев олар аңаа чүве чугаалааш, сугга дүшкеннерниң өг-бүлелеринге, чыылганнарга ханы кажыдалды илереткен. Тывылган далайжыларны ам дээрезинде хөөржүтпес, оларны ылап танып, истээн соонда ажаар, тывылган мөчүлерни тускай гопитальга чыып турар.

• Аджарияда бедик даггa үскеш, чуурулган ИЛ-18 самолетка өлген 83 кижиниң мөчүзүн тыпкан. Оларны база-ла танып, ажылдарны доозарга ажаар. Самолеттун аварияга таварышкан чылдагаанын истеп турар.

• Берингов далайга "Бодрый" дээр судно ис чок читкен. Медээлерден ап көөрге, ооң сугже киргени илдең. Суднога чораан 13 кижиден ийи кижи сал кырынга доңуп өлгени илерээн.

• РФ-тың Президентизи В.Путин Парижте чеде берген. Ол Европа Чөвүлелиниң хуралының ажылынга киржир. В. Путин аңаа барган дораан-на Францияның президентизи Жак Ширак-биле ужурашкан. Россияның болгаш ЕЧ-ниң аразында харылзааларны быжыглаарының айтырыгларын ийи президент чугаалашкан.

• Курск обласка губернатор соңгулдазынга чедир каш шак артканда, области амгы губернатор Александр Руцкойнуң адын кордакчылар данзызындан уштуп каапканының соонда, бо айтырыг чидиг тургустунган. А. Руцкой бодунуң эргезин камгалап, РФ-тың Дээди судунга хомудал киирген. Келир воскресеньеде катап болур соңгулдаларга чедир ооң харыызы билдине бээр.

• Чита обласка губернатор соңгулдазынга чидиг демисел губернаторга кордакчылар—Забайкальениң кызыгаар шериглериниң командылакчызы турган В. Войтенконуң болгаш амгы губернатор Р. Ганиатуллинниң аразынга болган. Соңгулдаларның түңнелдерин үндүрери уламчылап турар.

• Киргизияга болган президент соңгулдаларынга чурттуң амгы президентизи А. Акаев тиилээн. Акаев дээш соңгукчуларның 70 ажыг хуузу бадылаан бооп турар.

• Бо чылын Россия Федерациязынга 190 муң аныяк оолдарны шериг албанынче кыйыртыр. Оларның чамдыызы Президент В. Путинниң полугунга албан эрттирер.

• Идеолог, Новель шанналының лауреады, АКШ-тың күрүне секретары чораан Киссинджер 77 харлыында мөчээн.

• Алдарлыг ыраажы Лидия Русланова чораан болза, октябрь 28-те 100 харлаар турган. Сталинчи репрессияга таварышкаш, чүгле 1953 чылда, Сталин өлген соонда, ол ырлап эгелээн. Ооң күүседип чорааны "Кидис идик" деп ырызы бүгү делегейде нептерээн.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржактың 2000 чылдың октябрь 20-де Чарлыктарын езугаар ак сеткилдиг күш-ажылы дээш хөй мурнакчыларны шаңнаан.

Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажылы дээш" медалы-биле

Москва хоорайның болгаш Тыва Республиканың аразында харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы быжыглаарынга киирген ачы-хавыяазы болгаш хууда киирген үлүү дээш Москва хоорайның Чазак Даргазының бирги оралакчызы **Владимир Иосифович РЕСИННИ** шаңнаан.

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" Хүндүлүг атты

Россияның уран чурулга академиязының президентизи **Зураб Константинович ЦЕРЕТЕЛИГЕ** тывыскан.

"Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы" Хүндүлүг атты

Кызылда эмчи училищезинде башкы **Екатерина Сергеевна ПОЛЕТАЕВАГА** тывыскан.

"Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" Хүндүлүг атты

Өөредилге сайыдының оралакчызы, профессионал эге өөредилге департаментизиниң начальниги **Николай Энчек-Кулакович ООРЖАККА** тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле

Кызыл хоорайда №2 чүк автомобиль акционерлиг ниитилелдиң директорунуң оралакчызы **Евгений Александрович КУЗОВЛЕВТУ** шаңнаан.

БАЖЫҢНАРНЫ ХУВААГАН

Кызыл хоорайның мурнуу микрорайонунда профессионал эге өөредилге департаментизиниң 106 квартиралыг чуртталга бажыңының тудуу доозулган.

Ол федералдыг өнчү-хөреңгите хамааржыр бажыңдан 48 квартираны профессионал эге өөредилге департаментизинге берген. Профессионал эге өөредилге департаментизи-биле керээ езугаар 42 квартираны Тыва Республиканың өнчү-хөреңгизинге, 16 квартираны Кызыл хоорайның чагыргазынга берген.

Чуртталга бажыңының тудуу доозулганы-биле ТР-ниң Чазаа бажың үлээринге хамаарыштыр билдириишкиннерни өөренип көөр комиссияны тургускан. Комиссияның удуртукчузунга ТР-ниң Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле күрүне комитединиң бирги оралакчызы Б.Д.Байыр-оолду томуйлаан. Комиссияның составы 11 кижи.

Чөптүг хуваалда чорудары-биле яамыларның, албан черлериниң төлээлери, Кызыл хоорайның чагырга даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы база ажылдаар. Кызыл хоорай чагыргазының бажың хуваар комиссиязының кылган ажылының дугайын ТР-ниң Чазаанга дыңнадырын саналдаан.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалы четпес (инвалид, туберкулез аарыг, хөй уругдарыглыг) кезээнче Чазак онза кичээнгейни угландырып, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызынга 11 бажыңны берген.

Сайлык ООРЖАК.

ТАЙЫЛБЫР

"Бюджет адырының чамдык организацияларының ажылдакчыларының албан-дужаал аайы-биле шалыңын өстүрер дугайында" ТР-ниң Чазааның 2000 чылдың сентябрь 5-те № 922 доктаалының талазы-биле тайылбыр.

Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың сентябрь 5-те № 922 доктаалынга хамаарыштыр хөй санныг айтырыгларның кээп турарынга холбаштыр ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының тайылбырлаары болза:

бо доктаал болза колдуунда республика азы тус чер бюджеттеринден акшаландырып турар күрүне эргелеп-башкарылгазының органнарының чанында төпчүткен бухгалтерияларының, бюджет адырының чамдык организацияларының ажылдакчыларынга хамааржыр, оларга бюджет адырының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле чаңгыс аай тариф четкизи хамаарышпас.

Чижээ, күрүне эргелеп-башкарылгазының органнарының чанында төпчүткен бухгалтерияларының ажылдакчыларының шалыңын эргелеп-башкарылганың чогуур органнарынга көрдүнген чурумну езугаар доктааткан болгаш бо үеге чедир Россияның Күш-ажыл яамызының 1993 чылдың март 26-да № 66 доктаалынга дүүштүр бо ажылдакчыларның шалыңынга индексация кылып, боттандырып келген. Оларның шалыңынга 1993 чылдың апрель 1-де 1,9 катап, 1993 чылдың сентябрь 1-де — 1,8 катап, 1994 чылдың январь 1-де — 1,9 катап, 1994 чылдың июль 1-де — 1,4 катап, 1995 чылдың май 1-де — 1,3 катап, 1995 чылдың ноябрь 1-де — 1,54 катап, 2000 чылдың январь 1-ден — 1, 5 катап индексация кылган.

Федералдыг бюджеттен акшаландырар бо категорияның ажылдакчыларының шалыңын 2000 чылдың апрельде 1,2 катап өстүрген, а республика болгаш муниципалитет бюджеттеринден акшаландырып турар кижилерге херек кырында сентябрь айдан эгелеп өстүрген.

2000 чылдың апрель 1-ден сентябрь 1-ге чедир шалың өстүрер үеде ону төлээр хөреңгиниң чок болганындан ТР-ниң Чазааның сүмелээнин езугаар ТР-ниң Сан-хөө яамызы болгаш тус чер ботбашкарылга органнары шалың өстүрер хөреңгини дилеп тып алыры-биле ажылдап келген.

Бо талазы-биле айтырыгларга тодаргай харыыны алыр дизе, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызында күш-ажыл эргелелинде **5-14-95** телефонче долганар.

Тайылбырны үстүнде яамының күш-ажыл төлевириниң килдис начальниги Л.Никифорова берген.

ДУЗА

ОЛАР АЖЫЛЫГ УЛАМЧЫЛААР

Делегейниң "Бурган Ассамблеязы" организацияның төлээлери америк эмчилер бистиң республикага бир неделя ажылдаан. Ук христиан миссияның төлээзи Майкл Чаунин республиканы эргип-кезип танышкаш, Тывага артып калган.

Доктор Джозеф Кассиопо тыва төлевилелдиң башкарыкчызы хүлээлгени күүседип турар. Тыванын кадык камгалалынга дузалажыр деп буянныг үүлени эгелээриниң мурнунда, америк христианнар кандыг бергелерге таваржырын каразыааннар. Тываже чоруткан 20 муң доллар өртектиг үнелиг эмнерлиг чүүк Сеулдан Россияга келзе-даа, Тыванын эмчилери ону албаан. Ук эмнерни эмчилерге дамчыдарының каайлы үндүрүү барык ол эмнерниң өртээ-биле деп болган. Ук чүүктү каайлы черинден алырын бир хүн соңгаарладырга, 500 муң рубльге торгаар болган. Ол хире акша чок болганындан хайыраан чүүктү дедир Америкаже чорудупкан.

Ындыг бергедээшкиннерден кезээн американнар хөй муң акша каайлы үндүрүүн төлээш, буду бертинген кижилерге салыр протезтерни эккелген. Россияга кылган чаңгыс ындыг протезтиң өртээ 20 муң рубль. Америк кезер эмчи Гэрри Фарли тыва эмчилер-биле кады 12 кижиге ол протезтерни салган. Америк христианнарның Тываже бо чылын чоруткан чүүгүнде улуг өртектиг артроскоптар, лапраскоптар, ханзыравас кезиишкиннер кылыр аппараттар бар. Ынчалза-даа ам базала үнелиг чүүктүң каайлы үндүрүүн төлээри бергедээн.

Америк эмчилер ол бергедээшкиннер дугайын Дээди Хуралга ужуражылга үезинде чугаалашкан. Ужуражылгага Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Кара-оол, ооң оралакчызы үр үе дургузунда республика эмнелгезиниң кезер эмчи салбырының эргелекчизи чораан Вячеслав Ушкалов, республика эмнелгезиниң кол эмчизи, депутат Александр Ооржак киришкен. Тыва эмчилерниң мергежилиниң бедиин америк эмчилер онзалап демдеглээн.

Федерация Чөвүлелиниң Даштыкы херектер комитединиң даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол аалчыларның дилээн езугаар гуманитарлыг дузага каайлы үндүрүүн эвээжедир талазы-биле айтырыгны Комитет хуралынга тургузарын аазаан.

Америк эмчилер Тывага дуза чедирер талазы-биле ажылын уламчылап, ылаңгыя республикада нептереңгей өкпе аарыын эмнээр чаа эмнерни дараазында келирде, эккээрин дыңнаткан.

Дина ОЮН.

АҢНЫЫР СЕЗОНУ ЭГЕЛЭЭН

идеге бар

2000-2001 чылдарның аңныыр сезонунга бо чылын багай эвес белеткенип турар аңныыр ажыл-агыйлары бар. Мооң мурнунда чылдарда үе-шагның өскерилгенинден, экономиктиг сандараашкыннарга таваржып, берге байдалга турганындан аңныыр ажылдарын чорударынга улуг шаптараазыннар тургулаан. Ооң түңнелинде күрүнеңиң-даа, хөй-ниитиниң аңныыр ажыл-агыйлары улуг буураашкынга таварышканын бистиң аңчыларывыс билир.

Тыва Республиканың күрүне чергелиг багай эвес ажылдап турган аңныыр ажыл-агыйлары "Тес-Хем", "Хемчик", "Сыстыг-Хем", "Кызыл" ажыл-агыйын шуут сандараткан турган. Рыноктуң бергелерин чүгле Бин-Хем кожуунуң аңныыр ажыл-агыйы "Туран" шүглүп арткан болгай. Республиканың хөй-ниити садыг-саарылга ниитилелинде турар "Тоора-Хем" болгаш "Сарыг-Сеп" аңныыр ажыл-агыйлары багай эвес ажылдап, бо берге үелерде орулгаларын киирип ап, өлүк-кешти чондан садып ап турарлар Бо бүгү үүлдерни өөренип көргеш, аңныыр ажыл-агыйларының ажылын экижидер талазы-биле бистиң республиканың Аңнаар дириг амытаннарны камгалаар болгаш таарыштырар талазы-биле эргелели октябрь 10-да республиканың долгандыр турар бойдус хүрээлелдерин камгалаар болгаш хайгааараар талазы-биле хамаарылгалыг албан организацияларының киржилгези-биле, ол ышкаш эргелелдиң специалистериниң удуртулгазы-биле ниити хуралды эрттирген. Бо хуралга колдуунда-ла 2000-2001 чылларда аңнаашкынны республика девискээринге эки шынарлыг эрттиреринин дугайында кол чугааны чоруткан Орта аңныыр ажыл-агыйының специалистери болгаш өске-даа аргадуржулгалыг удуртукчулар сос ап, сүмелерин киргеннер

Ол-ла хуралга бир солун болгаш чаа үүлдү база сайгарып чугаалашкан Ол үүл дээрге соолгу үеде черлик дириг амытаннарны ажыглап сайгарар талазы-биле соолгу чылдарда Россияның Чазаның деңнелинге бүгү аңнап болур дириг черлик амытаннарга тургускан өртектер

Аңчыларга, аңныыр албан черлеринге бо аңныыр сезонунда улуг чедишкинниг болурунга идеге орар бис. Республиканың аргар санынга эвээш эвес орулганы киирерин күзедим!

үлегилээн. Ниитизи-биле республиканың девискээринден 420 мыйгакты, 300 хаванны, 550 эликти, 50 те, чүнманы, 120 адыгны, 2600 кишти 2000-2001 чылдарның аңныыр сезонунда аңчылар аңнаан турар Ынчангаш аңнаарынга сонуургалдыг кижилер бо аңнарга чөпшээрел бижиктерни адааным албан черлеринден болгаш кожууннарда охотоведтерден садып ап болурлар

Аңчыларны аъткарып чорудар талазы-биле айтырыгны база чугаалашкан. Бо чылын аңчыларны ок-чепсек-биле хандырарының талазы-биле айтырыг багай эвес. Каа-Хем кожууннуң аңныыр ажыл-агыйы 460 бооларны, 300 мүн октарны, 500 кг дарыны, 1,5 тонна тараа огун, 2 млн. рубльди олук садарынга белеткеп алган Акшаны "Союзпушнина" фирмазындан дугуржуп алган Ажыл-агыйының директору Геннадий Сунгуев аңчыларның следун сентябрь 30-де бедик деңнелге эрттиргеш, аңчыларын тайгаже аъткарган кижи Ажыл-агый бо берге үеде багай эвес ажылдап келген Бо чылын багай эвес ажылдаары билдингир

Тожуунуң аңныыр ажыл-агыйы 310 бооларны аңчыларга бээр, 400 мүн октарны белеткеп алган, 500 кг база 1,5 тонна дарыны болгаш тараа октарын белеткеп алган, 500 кг база 1,5 тонна дарыны болгаш тараа октарын белеткеп алган Корпорация "Тыва охота" 1400 мүн рубльди олук садарынга фабрика "Белка" болгаш Красноярск крайның "Пушмехбаазазындан" алырлар

Бо албан черлери акшатогерикти, ок-чемзекти бот тарының күжү-биле дугуржуп ап турары өөрүнүг Рынок рынок-ла болгай Бот шимчевес болза, бо үеде сени кымдаа шаандагы ышкаш чемгербес апарган үе-ле болгай Өске ажыл-агыйлар оларның үлегерин алыр болза эки деп бодаар мен

Белек-оол БАТКАР,
ТР-ниң Аңнаар дириг амытаннарны камгалаар болгаш таарыштырар талазы-биле эргелелдиң начальниги.

Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛДАРЫ

Нефть продуктулары, аңаа хажыдыышкыннар дээш албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр алган хемчеглер

"Тыванефтьпродукт" ККБ-ге арткан, 1 бөлүктүң нефть продуктуларын хынаан түңнелдериң, 2000 чылдың төнчүзүнге чедир оларны катап эгидер хемчеглериң болгаш хуусааларның дугайында" №1083 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 24-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың апрель 27-де № 366, 2000 чылдың май 31-де № 467, 2000 чылдың июнь 26-да № 583, 2000 чылдың август 10-да № 785 доктаалдарынга дүүштүр "Тывакоммунэнерго" күрүне бүдүрүлгези күрүне курлавырларының талазы-биле Россия агентилелиниң Красноярскиде девискээр эргелелинден болгаш Абаканда "Нефрас" дээр КХН-ден нефть продуктуларын Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден садып алыр "Садып алыкчы" бооп турган "Тывакоммунэнерго" күрүне бүдүрүлгези айыткан нефть продуктуларын шыгжадыры-биле , хүлээп алган болгаш шыгжадыр актыларны езугаар "Тыванефтьпродукт" ККБ-ге: 24806,8 мүн рубль ортектиг 4418,8 тонна нефть продуктуларын, ооң иштинде 16454,461 мүн рубль ортектиг 2986 тонна чайгы дизель одалгазын, 7537,764 мүн рубль ортектиг 1300 тонна кышкы дизель одалгазын, 164,792 мүн рубльдиң 27 тонна автобензинни, 649,761 мүн рубльдиң 101,8 тонна дизель үзүн дужааган турган.

2000 чылдың апрельден сентябрьга чедир үеде хереглекчилерже 2587,8 тонна кывар-чаар материалдарны, ооң иштинде 1959,2 тонна чайгы дизель одалгазын, 587 тонна кышкы дизель одалгазын, 2 тонна А-76 бензинни, 39,6 тонна дизель үзүн чоруткан.

Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың сентябрь 27-де № 237-р айтыышкынын езугаар тургускан ажылчын болук арткан нефть продуктуларынга хыналданы чоруткан, ооң түңнелин езугаар алырга, 9486,68 рубль түңнүг четпестер илерээн, ооң иштинде 5866,28 рубльдиң 1029,8 тонна чайгы дизель одалгазы, 3479,23 рубльдиң 600,0 тонна кышкы дизель одалгазы, 141,17 мүн рубльдиң 23,13 тонна автобензини четпес болган

Тыва Республиканың Чазаа:

"Тыванефтьпродукт" ККБ-ниң чагыглар езугаар бергени 885,019 тонна кыварчаар материалдарны 2001 чылдың январь 1-ге чедир, бо доктаалдың № 1 капсырылгазын езугаар эгидерин ТР-ниң Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга, кожууннар чагыргаларынга болгаш организацияларынга дааскан

Четпейн барган 726,2 тонна дизель одалгазын, 23,13 тонна бензинни 2001 чылдың январь 1-ге чедир бо доктаалдың № 2 капсырылгазын езугаар катап тургузарын "Тыванефтьпродукт" ККБ-ге (Доржукай) дааскан

2000 чылдың январьдан сентябрьга чедир үеде "Тыванефтьпродукт"ККБ-ге 1 болүктүң күрүне курлавырының нефть продуктуларын ажыглаанының болгаш шыгжаанының комплекстиг хыналдазын чорударын РФ-тиң Саң-хоо яамызының Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелелинге дааскан болгаш хыналдаларның материалдарын иелелге органнарынга киирерин негээн

"Күрүне курлавырларының талазы-биле Россия агентилелиниң Красноярскиде девискээр эргелелинден нефть продуктулары садып алыр үеде хажыдыышкыннар болдурган албан-дужаалдыг кижилерниң харыысалгазының дугайында" №1084 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 24-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Саң-хоо яамызы 2000 чылдың май-август айларда нефть продуктулары садып алыры-биле күрүне курлавырының талазы-биле Красноярскиде девискээр эргелелинче 14692,6 мүн рубльди шилчиткен, ооң-биле 1007 тонна нефть продуктуларын Тожу кожуунче, 13620 тонна хөмүр-дашты республикада чедери берге ырак кожууннарже соортүп алган

2000 чылдың октябрьның эгезинде "Тыванефтьпродукт" ККБ нефть продуктуларын бээрин соксатканындан республиканың одалга-энергетика комплекизинге берге байдал тургустуна берген. Мооң ужурунда Тыва Республиканың Чазаа күрүне курлавырларының талазы-биле Россия агентилелиниң Красноярскиде девискээр эргелелинге дилег киргеш, шилчиткен акшаның артканын дедир эгидерин азы кывар-чаар материалдарны оске шыгжавырлардан бээрин негээн. ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В.М. Оюннуң адынга келген харыыдан ап көорге, арткан 9,5 млн рубльдиң нефть продуктуларын "Тыванефтьпродукт" ККБ-ден алырын айыткан

Күрүне курлавырының 1 болүүнүң нефть продуктуларының кайы хире артканын хынап коорү-биле ажылчын болүктү тургускан "Тыванефтьпродукт" ККБ-де эргежок чугула кывар-чаар материалдар чок болганы хыналдадан илерээн Күрүне курлавырының талазы-биле Красноярскиде девискээр эргелелиниң болгаш "Тывакоммунэнерго" РБ-ниң аразында нефть продуктуларын садар болгаш садып алыр ажылга документилерни хоойлуга чөрүштүр соора кылып, керээ чок, график сагыйын ажылдап турганы база илерээн.

ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В. П. Николаева, ТР-ниң Чазак Аппарадының экономиканың бааза адырларының бүдүрүлгелери-биле ажыл чорудар эргелелиниң начальниги В.С. Сидеева, мурнунда ук эргелелдиң килдис начальниги турган А.Д. Ооржак "Тыванефтьпродукт" ККБ-ге арткан нефть продуктуларынга контрольду эренгей чорудуп келген. "Тывакоммунэнерго" РБ-ниң директору В.П.Мельниченко нефть продуктулары хүлээп алыр, шыгжаар актыларны хынавайн ат салып турган.

"Тыванефтьпродукт" ККБ-ниң чиңгине директору М.К. Доржукай 1998 чылда республиканың юридиктиг албан черлеринге 9,5 млн. рубльдиң нефть продуктуларын берипкеш, оларның күрүне курлавырында бар-чогун чажырган, оларны амга чедир эгитпээн.

Нефть продуктуларын мал кыштаглаашкынынга, тарылгага, сиген кезилдезинге, дүжүт ажаан алыышкынынга толевир чокка берипкен.

Өрелиглериң аразында орезин төлеп шыдаар бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери хой. Чижээ, 2061 шеригкезээ, шериг комиссариаттары, Барыын-Хемчик, Чоон-Хемчик, Сүт-Хол, Бай-Тайга кожууннар чагыргалары, Топ соңгулда комиссиязы, "Тыванын агаар оруктары" ААН, "Сардаана" ХБ, "Восток" КХН, "Тывахлебпродукт" ААН орелерин төлеп болур турган. "Тыванефтьпродукт" ККБ нефть продуктуларын берипкеш, ооң ортээн эгидериниң хемчеглерин чогуур үезинде албаан.

Тыва Республиканың Чазаа:

Ыраккы Соңгу чүк районнарынче база аңаа деңнээн черлерже продуктулар (бараанар) соортүрүнге күрүнеден сан-хоо деткимчези коргүзер федералдыг болгаш девискээр фондуларының хоренгилерин хуваар талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр талазы-биле ТР-ниң Чазак комиссиязының хүлээп алганы КЧМ садып алыр хоренгини үзүп бээр дугайында шиитпирлерни боттандырар талазы-биле чогуур контрольду тургуспааны дээш ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В.М.Оюнга доңгулда хүлээткен.

Күрүне хереглелинге нефть продуктуларын үзүктел чок хандырарының талазы-биле "Тыванефтьпродукт" ККБ-ниң ажыл-чорудулгазынга кошкак контроль чорутканы дээш ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.П. Николаеваны, ТР-ниң Чазак Аппарадының экономиканың бааза адырларының бүдүрүлгелери-биле ажыл чорудар эргелелиниң начальниги В.С. Сидееваны, ТР-ниң одалга, энергетика болгаш транспорт сайыдының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.Д. Ооржакты доңгуткан.

Садып алыр, садар керээ чокта сан-хоону шилчидип, бюджет хоойлужудулгазын хажытканы дээш Тыва Республиканың сан-хоо сайыды М.К. Нурсатты доңгуткан.

Садып алыр, садар документилерни тургузар талазы-биле амгы күштүг хоойлужудулганың негелделерин хажыдып, албан-хүлээлгезин багай күүсеткени дээш "Тывакоммунэнерго" РБ-ниң директору В.П. Мельниченкону шыңгыы доңгуткан.

Күрүне курлавырының нефть продуктуларын шыгжаар болгаш сайгарар чурумну хажытканы, мурнунда берипкени нефть продуктуларын чогуур үезинде дедир эгитпээни дээш "Тыванефтьпродукт" федералдыг ККБ-ниң чиңгине директору М.К. Доржукайны сагындырган.

Болдурган хажыдыышкыннарның дугайын Тыва Республика талазы-биле федералдыг кол инспектор Н.В. Холодовка болгаш РФ-тиң Энергетика яамызынга дыңнадырын ТР-ниң Одалга, энергетика болгаш транспорт яамызынга дааскан.

Күрүне курлавырының нефть продуктуларының четпес болганының барымдааларының талазы-биле оперативтиг истелге хемчеглерин чорударын база алган хемчеглериң дугайын 2000 чылдың ноябрь айның дургузунда ТР-ниң Президентизинге илеткээрин ТР-ниң ИХЯ-га (Монгуш), РФ-тиң федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге (Удумбара) дааскан.

ЭЛЕКТРИ ӨРТЭЭН ЧОГУУР ҮЕЗИНДЕ ТӨЛЭЭР

"2000 чылдың IV кварталында электри-биле хандырар организациялар-биле чоннуң болгаш бюджет хереглекчилериниң аразында удур-дедир санажылгаларны чурумчудар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында" №1057 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 17-де хүлээп алган.

Бо чылын электри-биле хандырар организациялар-биле чоннуң болгаш бюджет хереглекчилериниң удур-дедир санажылгазының дугайында ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.П Николаеваның информациязын дыңнап чугаалашкаш, күүсекчи эрге-чагырганың республика болгаш муниципалитет органнарының удуртукчулары электри энергиязы дээш төлевирни чогуур үезинде чорударынга контроль боттандырар талазы-биле ТР-ниң Чазааның 2000 чылдың август 10-да № 794 доктаалын боттандырар талазы-биле чогуур хемчеглерни чедир албаанын ТР-ниң Чазаа демдеглээн. Кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары электри-биле хандырыкчыларның болгаш бюджет хереглекчилериниң кады чорудар ажылдарының чурумун бадылаваан, энергия курлавырларының хереглел лимиттерин өртек болгаш натура талазы-биле коллегияларга чугаалашаан, электри энергиязы дээш толевирни долу хемчээлге кылбааны илерээн.

2000 чылдың март 1-де "Красноярскэнерго" ААН-ниң Тыва филиалының баазазынга "Тываэнерго" деп боттускайлаң энергетика акционер ниитилелин тургускан Рынок харылзаазынче боттускайлаң шилчээн болганда, ук бүдүрүлге электри хандырылгазынга, хереглелинге политиканы өскертир, энергияның ылап учедун тургузар, санажылгаларны чурумчудар ужурлуг турган, ынчалза-даа бо негелделерни күүсетпээн, 2000 чылдың март-июнь айларда "Тываэнерго" АН 9,2 млн рубль ортектиг 175,3 кВт шак энергияны садып алган, 6,02 млн рубльди төлээн, ооң түңнелинде "Красноярскэнерго" ААН республикаже электри энергиязы бээрин соксадыр дугайында үш сагындырыгны кылган ТР-ниң Чазааның дузазы-биле орениң улуг кезиин төлээн, октябрь 1-де байдал-биле арткан оре 2 млн рубль болган. Республикага херек электри энергиязын федералдыг (ниити Россия) мөөннеп садар рыноктан садып алыр арганы "Тываэнерго" АН-ге июль айда берген 2000 чылдың июль-сентябрь айларда 88,1 млн кВт шак энергияны оон 8,97 млн рубль-биле садып алган Ынчангаш "Тываэнерго" АН-ниң ниити орези 7,92 млн рубль, ооң иштинде мөөннеп садар рынокка 5,92 млн рубль болган

"Тывакоммунэнерго" РБ-ниң "Тываэнерго" АН-ге орези 6,6 млн рубль четкен (октябрь 1-де байдал-биле) Электри энергиязы дээш чурумакчы чоннуң "Тывакоммунэнергога" орези 11,3 млн. рубль апарган. Бюджет адырының хереглекчилериниң "Тываэнерго" АН-ге орези октябрь 1-ге чедир 3,8 млн рубль, федералдыг бюджеттен акшаландырып турарларныы — 2,5, республика бюджединден акшаландырып турарларныы — 1,3 млн. рубль четкен. Таңды кожууннуң электри хереглекчилериниң орези 0,9 млн., Чеди-Холдүү — 0,3 млн. рубль.

Электри өртээн чогуур үезинде төлээри дээш контроль боттандырарына күүсекчи эрге-чагырганың республика, муниципалитет органнарының, яамыларның болгаш ведомстволарның, электри-биле хандырылга организацияларының четпес ажылдаанын ТР-ниң Чазаа айыткан, кылыр хемчеглерни, Чазак доктаалының төлевилелин ажылдап кылыр комиссиянын составын бадылаан.

ДУЗАЛАМЧЫ

Россия Федерациязының Чазааның 2000 чылдың сентябрь 14-те № 1276-р айтыышкынын езугаар "2000 чылда федералдыг бюджет дугайында" Федералдыг хоойлуунун 52 үүлүнге дүүштүр Россия Федерациязының дотациязы-биле улуг субъектилеринге немелде саң-хоо дузаламчызы коргүзери-биле девискээрлерни хөгжүдериниң фондузунуң хоренгизин хуваараан.

Мүн рубль-биле Тыва Республикага 50000 рубльди үзүп берген. Адыгея, Алтай, Ингушетия, Карачаево-Черкес, Соңгу Осетия-Алания республикаларга, а ол ышкаш автономнуг округтарга дузаламчыны база коргүскен, ынчалза-даа Тывага эң хой акшаны үзүп бергенин демдеглээри эргежок чугула.

("Российская газета" солундан).

ЧАҢГЫС ААЙ СОЦИАЛ ҮНДҮРҮГНҮ КИИРГЕНИ-БИЛЕ

"2001 чылда бюджеттен дашкаар социал фондуларның бюджеттерин камгалаар болгаш чаңгыс аай социал үндүрүгнү долу чыырын хандырар дугайында" №1058 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 17-де хүлээп алган.

90 чылдарның эгезинде күрүнеңиң чаңгыс аай камгаладылга системазы пенсия, медицина, социал болгаш чонну ажылга хаара тудар бюджеттен дашкаар 4 фондуже шилчээн. 2000 чылдың 9 айларында бюджеттен дашкаар федералдыг фондулардан 289,2 млн рубль кирген, а республикада 4 фонд 336,1 млн рубль камгаладылга дадывырларын чыгган

2000 чылдың июль 1-де байдал-биле РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР талазы-биле салбырынга 15085 үндүрүг толекчизи турган, республиканың пенсионерлериниң саны 78197 кижи болган 2000 чылдың 9 айларында РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР-де салбырының бюджеди орулгалар талазы-биле 241,1 млн рубль, а чарыгдалдары 500 млн рубль четкен Пенсияларны чогуур үезинде төлээри-биле 242 млн рубль күрүне дузаламчызын үзүп берген Орулгалар планын күүсеткен-даа болза, камгаладылга дадывырларының талазы-биле хуусаазы эрткен оре 2000 чылдың июль 1-де 194,4 млн рубль болган

Республика Чазааның бо доктаалында бюджеттен дашкаар фондуларның кылган ажылын тус-тузунда тодараткан болгаш чаңгыс аай социал үндүрүгнү тургусканынга холбаштыр бюджетке социал фондуларны таарыштырарда, хоренгини боттускайлаң чарыгдаарын хевээр арттырган

Чаңгыс аай социал үндүрүгнү киргенинге холбаштыр РФ-тиң норма-чижек актылары-биле таныжарының калбак човулел хуралын 2000 чылдың декабрь 1-де чедир эрттирерин РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдар талазы-биле яамызының ТР-де эргелелинге, РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР талазы-биле салбырынга, РФ-тиң социал камгаладылгазының ТР-де девискээр фондузунга, медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының республика фондузунга, чонну ажылга хаара тудар федералдыг албаннын ТР талазы-биле департаментизинге дааскан.

ӨӨРЕТКЕНИ ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

Тыванын дилээшкин-амы-тын камгалап алыр албанының суг адааанга ажылдаар кижилерин өөреткени дээш төлевир дугайында №1075 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Тыва Республиканың дилээшкин-амы-тын камгалап алыр албаны 1999 чылдың май айдан 2000 чылдың август 1-ге чедир үеде 309 дилээшкин ажылын, ооң иштинде суг кырынга болгаш адааанга 24 ажылды чоруткан, 269 кижиниң амы-тынын камгалап алган, сугга дүшкен 20 кижини ужулган 2000 чылдың май айда суг адааанга ажылдаар кижилериң чөпшээрел хуусаазы тонген, ажылын соксаткан Амгы үеде сугга болгаш суг адааанга дилээшкин кылыр специалистер республикада чок бооп турар

Тургустуна берген байдалды барымдаалааш, Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединге 18870 рубльди, ооң иштинде орук чарыгдалдарын толээринге 6000, амы-тын алыкчыларын өөредиринге 12870 рубльди үстүнде организацияның чарыгдалдар сметазының күсели-биле үзүп бээрин ТР-ниң Саң-хоо яамызынга дааскан Амы-тын камгалап алыр албанны катап тургузар ажылчын болүктү тургускан

УТТУНДУРБАС ОВУР

ЭРТЕМДЕН БАШКЫГА ТУРАСКААДЫП...

Самагалдайның № 1 ортумак школазынга филология эртемнериниң доктору, профессор башкы Александр Чайбарович Кунааның торуттүнген хүнүнге турасскааткан эртем-номчулга конференциязы болган. Аңаа өөреникчилер, башкылар, ном саңының ажылдакчылары, чогаалчылар суурнуң хойниитизи киришкен.

Уруу Каролина Александровна эртемденниң кыска допчу намдарын таныштыргаш, залда тус-тус делгүүрлерде дериттинген фото-чуруктарның документилериниң дугайында тайылбырлап чугаалаан. А. Ч. Кунаа 1928 чылдың он айның 10-да Тес-Хем кожууннуң Шынаага малчын араттар Декшилмаа Ижиновна биле Ензак Доңкпаевич Чайбарларның оглбүлезинге торуттүнген. Торээн кожуунуң эге-чада школазынга өөренип эгелээш, Кызылдың дугаары ийи ортумак школазын чедиишкинниг дооскан.

Эртемден башкының хууда архивинден алдынган ховар дээн солун фото-чуруктар дериттинген; ада-иези болгаш ог-бүлези, филология эртемнериниң кандидады, докторунуң ажылдары, Ленинград университединге студент чылдары, Тыванын эң баштайгы дээди өөредилге чери — Кызылдың күрүнеңиң педагогика институдунга ажылдап чораан үези, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады ажыл-чорудулгазы дээш, ооң-даа оске материалдар хөйү-биле делгеттинген

1948-1953 чылдарда А. Ч. Кунаа Ленинградтың күрүнеңиң Ленин орденниг Жданов аттыг университединге өөрейин чораан. Хоорай тудугларынга шалыпчы ажылдаан дээш хүндүлел бижик, университеттиң студентилериниң аразынга болуп эрткен хаак оруунга маргылдаага 10 километр хемчээлди 46 минутада эрткеш, үшкү черни ап шаңнаткан хүндүлүг бижиин номчуурга, безин дыка-ла солун чорду. Хостуг үезинде эртемден башкы шыдыраа ойнаарынга кончуг ынак, ооң оглу Артыш республиканың шыырак шыдыраачыларының санынга кирип турары таварылга эвес, адазын салгааны ол-дур.

Университетти кончуг эки демдектерлиг дооскаш, улаштыр аспирантурага өөренмишаан, театр институдунда өөренип турар тыва студентилерге тыва дыл талазы-биле лекцияларны номчуп берип турган.

1956 чылдан бээр дыка үр үениң иштинде Кызылдың күрүнеңиң педагогика институдунга баштай улуг башкы, ооң кафедра эргелекчизи, доцент, филология факультединиң деканы, эң баштайгы ректору болуп ажылдаан. Тывада А.Ч. Кунаа — филология эртемниериниң доктору, профессор атты чедип алган эртемденнериниң эң баштайгыларының бирээзи.

Конференцияның киржикчилери: чогаалчылар Моторк Тирчин, Өөлет Чиңмит, башкылар Эмзимаа Намзал, Лилия Тумат, Дарья Булчуң, архив ажылдакчызы Клара Чиңмит, өөредилге килдизинден Тамара Дамба-Хуурак эртемден башкының дугайында чылыг сактыышкыннарны чугаалап, аңаа турасскааткан шүлүк чогаалдарын номчааш, эң баштайгы ректору болуп ажылдап чорааны Тыванын Күрүне университединге Александр Чайбарович Кунааның адын тыпсырын, торээн черинге моңгежидерибиле Самагалдайда доктор, профессорнуң адын эдилээн кудумчуга хорек турасскаалын тургузарын санаалдааннар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

КУШТАР

Айлан, Сайлык, Торга,
Торлаа,
Аңгырмаадан Хек-кыс
чедир
Куштар-биле атташ
болган
Кускун кара уругларны

Оода бирин тудуп
аар дээш,
Ол-бо дузак, четки салгаш,
Орайга дээр кеденгеш-даа,
Ойладып аар,
хоржок-тыр мен

Кажарлавайн, мегелевейн
Сарыыл кирип
кыйгырзымза,
Куштар чүгле холга эвес,
Чүрээмге кээп хонуп
аар боор

Борис ОНДАР.

БИЛГЕННЕР БООР

Кызыжактар караа менде,
Кыжырыыр деп
бодааннар бе?
Хыраалаңган кастыым
көргеш,
Кыскарар деп
бодааннар бе?

Чүржааттарым караа
менде,
Чугаа эрээр бодааннар бе?
Чулчургайым
хыраалаанын
Чудаан кылдыр
көргеннер бе?

Кудаларым караа менде,
Кудуп бээр деп
бодааннар бе?
Курушкайган караам
көргеш,
Куруглаан деп
бодааннар бе?

Мээң караам демгилерге
Белен эвес көзүлген боор
Анаа эвес ашак кылдыр
Ариымдан-на
билгеннер боор.

Кенден САРЫГЛАР.
Кызыл кожуун.

Тыва прокуратура 65 харлаан

ОЛАР ҮЛҮҮН КИИРГЕННЕР

Тыванын прокуратуразы 1935 чылдың октябрь 28-те тургустунган.

ТАР-ның Биче Хурал Президиуму прокуратура дугайында Хоойлуну ол хүн хүлээп алган болгаш бир дугаар Чингине прокурорнуң эрге-дужаалынга 30 харлыг, эртем-билиглиг хоойлу ажылдакчызы Пиринлей Орумаа оглу Кара-Салды томуйлаан Прокуратура дугайында Хоойлуну хүлээп ап, прокуратура органын тургузары ынчан эргежок негеттинип келген Чүге дээрге прокуратураның орнун мурнунда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели солуп турган Истелге, ниити хайгаарал, Шүүгү, Иштики яамы талазы-биле хайгаарал килдистери анаа турбаан

1935 чылда бодунуң шаа-биле Тыванын ниити сайзыралы ССРЭ болгаш МАР-биле деңнежи берген турган. Үндезин Хоойлуда быжыглаттынган чоннуң эрге-хүлээлгелерин, экономика, мал, чер, культура талазы-биле чедиишкиннерни быжыглаар, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди организастап хайгаараар прокуратура чери онзагай чугула болу берген Прокуратура дугайында Хоойлуну ТАР Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол, Кара-Сал Пиринлей олар ТАРН Топ Комитединиң удуртулгазы-биле ажылдап кылганнар

Ийи чыл болганда Тывага ССРЭ-ден чөвүлекчилер бооп келген кижилер Иштики херектер яамызынга, прокуратурага, шүүгү органнарынга көвүдей берген Эргехоойлу органнарын олар чагырып, айтыышкын берип тургаш, ТАР-ның прокуратура дугайында Хоойлузун өскерткеш, кол сорулга болза, контрлар-биле демиселди күштелдирерин ында айыткан Прокуратураның истелге болгаш чөпшээрел берип бажыңнаар эргелерин НКВД черинге тывыскаш, Бериянның айтыышкыны-биле Тывага ханныг хыдыышкынны (репрессияны) чорудуп, Чазактың даргаларын, ооң иштинде прокурорну, ооң оралакчызы Оюн Сенгиижикти 1938 чылда нүгүлдеп, меге херек кылдырткаш, боолап олүргүлээрин чедип алганнар МАР-га турган Бериянның толээлери ол чурттуң даргалары Гендун, Төмүр-Очур сугларны боолап чок кылганнар Тывага истелге чорудар ужурлуг байысаакчылар анаа бижээчилер болу берген. Херектерде өчүктерни өскертип, тудуп бижип, кижилерни эттеп, соп тургаш, "контр шын мен" деп нүгүл өчүктерни ап турган. НКВД-ниң чөвүлекчилери турганнар Рогов, Ечкалов ону организастаан

1962 чылдан эгелеп "контр" дээш өлүрткен кижилерни агартыры-биле хамык херектерни сайгарып көрүп тургаш, оларның бижимел айтыышкыннарын, херектерни тудуп кылдыртын турганын көрген мен Тываның прокурорун, ооң оралакчызын өлүргүлээш, прокуратура черинге эрге бербейн, ИХЯ-зынга, "суд коллегиязы", "Онза Хурал", "Үштүң хуралы" дээр меге судтар тургускулаан соонда, кижилерни безин хоругдалга чыдырда, келдиртпейн, очүүн албайн, боолап шиидип турган Ындыг янзылыг ССРЭ-ниң чөвүлекчилери мун-мун кижилерниң амы-тынынга четкен Дириг арткан даргаларга ол үе коргунчуг турган, чүгле чөвүлекчилерниң чугаазын дыңнаар болу берген Тываның күрүне тургузуун ССРЭ-ге оттүндүр тургускан

Хой чылларда эрге-хоойлу шугумунга ажылдап чораан Оюн Демчиевич Охемчик прокурорлап тургаш, хойну кылган Ол кадрлар өөредир юридиктиг курсту ажыдып, аныяктарны суд, прокуратура шугумунга ажылдаар кылдыр белеткеп турган Москваның юридиктиг институдунга Борис Шыырапович Бюрбю ооренип турган 1941-1942 чылдарда немец-фашистиг эжелекчилерден Москваны камгалаарынга ол киришкен Хой чылларда хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга ол ажылдаан. Дайын соонда ол институтче Василий Дамбаевич Дорун-оол-биле мен киргеш, дооскаш, Тываның бир дугаар дээди эртемниг юристери болган бис

Тываның сураглыг прокурору Александр Бюрбюевич Даваа бежен чылдарның эгезинден бээр прокуратураны езулуг хайгаарал, истелге удуртулга органы кылдыр тургускан Соңгаартан аныяк специалистерни хойу-биле чалап эккеп ажылдаткан Кадрлар хөй националдыг болу берген Кыргыстар Мамбет Казиев, Садыгалиев, осетин Салбиев Маирбек, татарлар Туганов, Сушиев, бурят Николаев болгаш оон-даа өске хөй санныг орустар, украиннер ажылдап турганнар Алдан чылдардан эгелеп аргадуржулгалыг дээди эртемниг национал кадрлар көвүдээн Оларның аразында Василий Дамбаевич Дорун-оол, Анай-оол Дыытпаевич Ховалыг, Владимир Бораевич Кара-Сал олар хөй чылда республика прокурорунга ажылдап, ону быжыглаарынга улуг үлүүн киргеннер. Амгы үеде прокуратурада кадрлар шупту дээди эртемниг Хөй кезии национал аныяк кадрлар, олар машина-техника, орансава-биле эки хандырынган

Прокуратура органынга хөй чылдарда ажылдаан хоочун эштеримге база прокуратура ажылдакчыларынга Тываның прокуратуразының тургустунган хүнү-биле байыр чедирбишаан, бүгү-ле экини, кадыкшылды күзедим.

Шагдыр КУУЛАР,
Россия Федерациязының алдарлыг юризи, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

Көк-оол ЧАМЫЯҢ

ХАЯЛА

(Романдан үзүндүлер)

(Уланчызы. Эгези № 116, 117, 119 "Шын" солунда)

Сүрүн шайлап алгаш үнүпкен. Өгге кирип, менди солушкаш, от адаанга олура тыртып алган. Өг ээзи мендиге харыылавады ышкаш. Изиг демирде от салып каан, изии кончуг. Кижи кирип келди деп дүжевээн-даа, өскээр көрнүпкен, от изиинге чаактары кыза берген, таагыргай кара бажының кырында кара аржыыл өпейтип алган олуруп-ла турар.

Энерелдиг дээди башкымның өөнүн ээзидир силер, силер бүгүдеден эм-таң кордап, чалап келген кижи мен. Хайырлап өршээп, кээргеп, ээ көрүп көөрүнер кандыгыл, дуңмам? дээш база чөдүрүп, хөректен чүве үндүрбезин бодап шаг-ла болган. — Бот-даа канчаар, уруумну өршээп көрүнер, он харлыг кызымны. Башкымга айтыр дээн боос хунажыным бар. Даштын аътта таалың база бар, ында эътаът, чүү-хөө бар — дээш база-ла чөдүре берген. Чөдүрүп-чөдүрүп, менгирин иштии хойнунче бүдүү дүкпүрүп алгаш, көрнүп кээрге, лама кадайы Сүрүнче аажок көрген, сактырга ону кээргей-даа берген ышкаш орган. Кадайы бурганнаандан бээр ийи чыл арай четпээнин, ийи уруунуң мынчаар түреп артканын база чугаалаан.

Кадай ам-на шимчеп эгелээн, Сүрүнче-ле кылчаш кыннар, дөрде шокар аптарага чедип, үженгеш, бир-ле чүве уштуп алгаш, үзүкте барган. Анаа чула кыпсып, оон үлгүүр кырынга, чүк бажында аптара кырынга база кывыскан. Ам Сүрүнүнүң судалын кээп туткан, элээн үр болган, арын-шырайын ылавылап көрген. Хойнундан эреге уштуп келгеш, орун баарынга олурган соонда, кезек алганып хүрүм номчаан. Та чүнү чугаалап турар чүве, иштинде чугааланып-ла турар. Сүрүн ам кадайның айтырыынга харыылап эгелээн:

— Бо тайганы кайы хире билир сен?

— Аа, ийе-ийе. Бо тайганы, Доңгул таңдымны эргип шаг болган мен. Ажык-байлаан, аның-менин-даа аажок билир-ле болгай мен. Кара-Хемнер, Иткин, Чагалай, Алдыы, Үстүү Шивилиглер, Тойлук бажы дээш-ле баар...

— Улуг, Биче Ооларны база билир-ле ыйнаан?

— Билир болбайн канчаар. Бак-Чыттыг, Көңүрээжик, Балалар, Теректиг бажы дээш-ле аннап-дыннневээн черим ховар. Кончуг боом база бар. Эрги бырдаан чүве, дээри каракла деп, Сүрүн харыылааш, аайын тыппайн кайгаксап, аарыгга-даа хамаарышпас айтыыглар салырынга чиктигзиннип олурган. Ону чоп сонуургааны ол? Азы ужур ындыг чүве ирги бе? Кадай бодангаш олурупкан. Имиртиң дүжүп орда, амна тура халаан. Улуг боошкун ужулгаш, оон эмне боор, бир чүве уштуп, саазыннар сылдырадып, элээн боор чоруй, чугааланы берген:

— Айыткан кижи аксынга ээ болур сен...

— Ээ болур мен, ээ болур мен. Даарта, соңгузу хүн аянчок аныяк, сүттуг инек чүве, сүрүп чедирер кижим база бар.

Чүгээр сегий бээринге база бир ужуражыр боор мен. Ынчан биллдине бээр. Бар аргамны, бар күжүмүү бо эмде сиципиш каан мен. Белен үлеп, өргүп орбас байым чүве. Амыдыралым мында деп көрүп орар ышкажым чүл. Черле көргүзер дээн мен. Бодумнуң ачы-үнемни берип тургаш, амыдыралымны улаар дээш кызар мен. Чиди бижектиң бизи-биле-даа көржүп чыткаш чедип аар мен. Ийе харын! Соонда болзун, соонда көре бээр сен. Сеңээ көргүзер ачы-дузам бар боор оң Дыннадың бе? – дээш, кадай кылчаш кылынган.

Дыңнадым-дыңнадым – деп, Сүрүн четтикпейн харыылаан. Өршээзин-авыразын! Аксыңар-сөзүнерниң магалыг экизин! Амырадым, бурганым, эки чаагай-дыр, эм-таң чогушсун, бүдүп аайлашсын...

– Ынчаарга бээр бол. Эки дыннап ал. Мону чем соонда чылгап ап турар сен. Экидир, экидир каш улай чылгаар, аксынга амдан келирге, улам эки, чараанны сыыртынгаш-ла чылгаар, оон пөске ораап, шыгжаар. Хүннүн-не. Бо гуннарны база ижер. Уруунну база ынчаар эмнээр. Оон экижээш, маңаа келир сен. База көөр мен.

– Өршээ, бурганым! Силерниң авыралыңарда адашкылар бистер сегип үне бээр бис, ыяап-ла сегиир бис. Силерниң биске чедирген ак сеткилиңер, сагыш човаашкыныңар, эм-таңынар орну-толуун дораан чедирип бээри-биле кижи чорудар мен, арыг сөзүм, аксымга ээ болуйн – деп, Сүрүн өөрүп байырлаанының айыткал сөзүн берген.

Сүрүн кежээ имиртиннейн бергенде аъттанып-кан. Бүргег, хар чаап турар, чагып каан чүве дег, чылыы черле шору. Хөрээ аарыксап, чөдүрүп, сулаап чорза-даа, чорук чогаанынга хей-аът кирип, кадыкта дег, доңа берген төрепчезинге эзенгилиг буттарын чаа тепсенгилеп каап, аъдын далаштырып чораан.

Өгде улус-ла долу: даайавазы, честези, уруглары. Тун-оол биле Өнер ийи үе орайтаан-даа бол, удуваан, кажан-на ыт ээре бээр ирги деп ачазы чип ханмас үзүм-бурум-даа эккээр чүве дег, кордаан органнар. Сүрүн өгге кирип кел-ле, өгнүн отчуг, чылыынга, аъш-чемнин чаагай чыдынга амырап хангаш, канчаар чораанын бирден бирээ чокка хөөреп аажок.

Дараазында хүн аажок чемней берген хунажынын мыйыстааш, қожазы өгнүн оглунга кымга, каяа чедирип хүлээдирин айтып, аажок найтап чоруткан.

Аарып турза-даа, өорушкү-маннайын ышкынмайн, эм-таңга хөөнүг, канчаар ижер дээнин хажытпайн, оргаадайын, таннарын ай чыгам ижип келгеннер. Черле чүгээргеп орар хире, шаг-дамыры кирип, чөдүрери хоюргуудап, гаакпызын катап тырга берген. Аал ажылынга күш чедип, инек, хураган адаа аштап, күргаглажып гурар апарган Ай хире болганда, хой кадарып, тараа шоннап, шарыга ыяш-даа чүдүрүп эккеп турар апарган. Ынчалзадаа аарыгны ап кааптаргеп эвес, каданнатпазыбиле камнанмааже талаар. Уруу баштайгы хүннерде-ле чөдүлү соксап, чиик, чаагай чүгүрүп турар апарган. Бир чеже эм-танның чогужуп турарын эскерип, чемге хөөн кирип, эттиг, эът чок быдааны бар шаанче хайындырып, таранны чок-чак дээр эвес, чоокта чаа безин уургайдан ийи барбаны уштуп эккелди, эки хооруп, соктап турганы база дузалаан. Ынчап кышка курлаан чемин бичин-даа кырзанмааннар.

Ам бир ай чартык ажа берген. Чөдүл барык-ла читкен. Сүрүннүң чаактарының баштары кызып, шыңганнары күш кирип, нинги бодунуң чиниги шору апарган Ам эмнеп эмганны хайырлаан ламазының аалынга баары арткан. Келир сен дээн-не болгай, сөглээн сөс керткен ыяшончуг, буянныг холдуг, эриг баарлыг кылынган хөөкүйнү эргип, сөгүрүп кагбаска үүле бүтпес.

Үе база чыдар эвес, час бараанны көстүп келген. Чылып, хар эрип, дамды аажок дүжүп эгелээн. Кышкы дег соок кайда боор, кедилиин болап негейин кеткеш, эр шинчилиг, оттук, бижээн азынгаш, бирле каан хүн аъттанынкан.

Аалга кээп, өгге кире бээрге, кадай уруу-биле орган.

Ам кээп амыр-менди солчуп, хайырлаан эм-таныңарга чогужуп, силерниң ачы-авыралыңарда уруг-дарыым-биле кады сегип, шимченип үндүвүс дээрзин чугаалап, согуруп, чалбарып аажок-ла барган.

– Ол ийин. Көрүп-ле орган ышкажым чүл. Ындыг-даа бол, ам-даа көөр мен. Кара букту ам ырадыр үе келген болдур ийин. Арның аян кире берген-даа ышкаш чүвел, мирит. Каям, судалың тула каапгайн — дээш, холун сунуп келген.

Сүрүн ол хүн чүнү көрбээн, дыңнаваан, кылбаан чүве дээр. Ыяш чарып, көржең бузуп, изиг-демир деп чүвеге от одап, шай чылыдып, харын-даа хой дөгерип, өгнүн ээзибиле дөмей, кылбаан-на чүвези чок. Ол аразында Эмнээр-Караның хам бооп алгаш, шаң-дүңгүрүн этсип, аза-четкерлер-биле бержип, аарыг-хамчыкты карган, ырадып, канчанмаан дээр! Аза-бук-биле кагжып, хүрежип, оқбижекке чедип, Сүрүнүң коргудуп-даа чыткан чери бар. Кадай орай дүне оожургап, дыштанып, аыш-чем чип, чугаа-соодуүнүп келген. Кожазы өгнүн ээзи кадай ижин аштап, ханнап, чемненгеш, чаныр чоруткан. Өгде ам үш кижи арткан. Бичии кижи Норжунмаада чүү боор, дораан узун уйгузун шөе берген.

Кадай чүк баарынга кылын кудус чаткаш, тон сыртап берген. Сүрүн дашкаарлап алгаш, негейин эжингеш, чыдып алган. Кадай деңин-даа өжүрбейн, эреге чууктап, алганып, сымыранып-ла орган. Оон-на деңин үрүпкеш, карак-ла бо ыйнаан, Сүрүннүң кырында негейин союп октап, оон орнунга хой кежи чоорган каап, боду ийинден чыдып алган. Мындыг элдеп чүвени Сүрүн ол кежээ база көрген.

— Бурган башкының айыткалындан чайлааргa, таалаар боор чүве — дээн соонда ашактың хойнунче сыңнып кирип-ле орган. Сүрүн ынай чылган.

– Чоп чөрчүүр сен, мирит! Бо-ла хевээр кады чурттаар бис ол-ла. Девиннне чугаалап ордум ышкажым чүл. Ийи уругларының база мээң чаңгыс төлүм Норжунмаа адазы болур сен. Менде чүү боор, эшши кижиде, сеңээ куруяк болур хөлүм эртпээн, хөлчүүм соолбаан кижи мен — дээн соонда, ашакты чыыра куспактап, шык, чымчак эриннери-биле кулаанга, арның изиннедир дегтилеп, ырмажокла барган. Оон ам мырыңай холдары дадаазын инчикке келгеш, чеже соп алган...

Сүрүн аалга үш хонгаш, аалынга чаныр келгеш, удавайн-даа кадайның кырынче кожуп алган.

III

Дүндүктен дүшкен хүн херели орун кырынче үнүп чыткан. Таптыг-ла ол душта дүштээн хойлар одарже үнүп эгелээн. Хүн изиинде суксаан хойлар суг ижип, тоттур оттаан хырыннарын секпередип алгаш база катап-ла харамдыгып, оът баштан ынай болурлар. Оон ацтыда саамчаан эмиглер база кошкаар, анай, хураганны эдирип сагган соонда, хой, өшкү оларын эдерткеш, одар уунче далажырлар. Чоп болгай аан. Алыста кыш көрген мал арык күштүг, оду сиинчел, дыш кадында тодуг хырыында бар одун дораан кезеп шиңгээди каантар.

(Уланчылыг)

... ХЕВЭЭМ ТУРДА, ТОДУГ-ЛА МЕН

БАЗЫРЫКТЫҢ ХОО-ТАРААЗЫ

Соолгу чөөрби ажыг чылдарда костүп көрбээн хоо-тараа дүжүлүп Шуй суурнуң чурттакчылары бо күзүн ажаап алган

Чамдык өг-бүлелерниң капустазы база чаагай болган. Кызымак кижилер бүдүн чай дургузунда ээ кылдыр алган девискээрин үзүк-соксаал чок суггарып тургаш, 40-60 шоодай картофельди ажаап алган Тарааны үштен оң тонна чедир ажаап алган Тараажылар артыкшылын чонга, хойге садып турар

Араттар Өпен Адыг-оол, Кочаа Шыдыраа, Бүдүй-оол Оюн-оол пенсия назылыг-даа болза, Мижит-оол Донгак, Кара-оол Донгак, Маадыр Хертек, Кара-оол Хертек, Сүрүн-оол Кызыл-оол олар эң шыырак дүжүтту ажаап алган Оларның күш-ажылыры, соруктуу ажыл чок калган аныяктарга үлегер болгаш чижек болган

Хоочун кижилер ада-өгбелери болур Кудурукпай Хертек үеде шыырак ажылдыг кижилерниң дугайын солун чугаалаарлар Сактыышкын барык тоолзуг, бүзүренчиг эвес-даа ышкаш сагындырар Эрткен шаг-үе кандыг-даа болза, төөгүвүс-түр. Ол эки, багай талалары-биле арткан салгалга өөредиг болгаш кичээндирии болуп артар Амгы үениң ажыл-ишчилери олардан кайын чыдып калыр ийик Олар бөгүнде чүгле боду эң чоок кижилери дээш ажылдап турар Ол байдал харын кижиге эптиг болгаш таарымчалыг

Тыва Арат Республика үезин МЧАЭ-лерниң чүгле сураан дыннаан, ынчалза-даа ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы дээнде кызымак аныяк кижилер база чер ажылындан, малдан туттуна бергени өөрүнчүг Алексей Балчыр, Орлан Канчыыр, Кунгаа Кончук, Вера Күскүлүк, Николай Чалзып, Алексей Дада болгаш өскедаа шүйжулар шак ындыгларның одуруунда кире берген Суму чатыргазы оларның күш-ажылын үнелеп турар.

Улуг кыш база катап эртер, час дүжер Келир чылын чер ажылынга ажылдаарларның саны моон-даа хөй немежир Чүге дээрге бут кырынга деткерли берген тараажылар, ногаажылар, малчыннар тараа, ногаа өстүреринге балдыры амдыызында кошкактарга дембилезин база кадып турар Кажан кыдыындан дем-дуза барда, кыыр-чаар материалдарның өртээнин аары безин өршээлдиг

Кожуун, сумулар чагыргаларынга хамаарыштыр чамдык санал-оналдарымны кылыксадым Оларның кандыгдаа ажылга организакчы ужур-дузазы албан негеттинер Бар продукцияны сайгарары, керээ-дугуржулгабиле ажылдарны чорудары амдыызында чүм, улуг айтырыг Шуй суурнуң чурттакчылары Мөңгүн-Тайгада хан торелдеринге хөй тараазын, картофелин, сигенин чедириксеп турар Тараа, картофель шыгжагларын тудуп белеткээри, тараа үрезинин арыглаары дээш, кандыг ажылдарны чок дээр

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң ажылдакчыларының хүнү эрте-даа берген болза, мал болгаш чер ажылы-биле күш-ажыл тудуш бүгү кижилерге кышты солменди ажып алырын сеткилимден күзедим Базырыктың хоо-чинге-тараазы амданныгла болзун

Арбай КАНЧЫЫР-ООЛ.

ТЫВА БОКС

ИДЕГЕЛ — АНЫЯК САЛГАЛДА

Тыва бокстуң албан езузу-биле массалыг маргылдаалар эрттирип, бут кырынга тургустунуп келген үези 1960 чыл бооп тоогуге артар

Ынчан, 40 чыл бурунгаар, "Спартак" эки тура спорт ниитилелиниң шугуму-биле хөй-ниитичи тренер Ю.А. Чихачев бокс кичээлдерин чоруда берген Юрий Алексеевич 10 дугаар школаның спортзалынга секция ажыткаш, ийи билекти сывырынгаш, ажылдап кирипкен Тренерниң кол ажылы хоорайның пассажирлер АТП-зибиле холбашкан турган. Ол ССРЭ үезинде шериг хүлээлгезин эрттирип тургаш, чурттуң алдарлыг спорт мастери А Алиевтиң удуртулгазы-биле ол-бо маргылдааларга киржип, спортчу разрядтарны күүсеткен Шеригден халажып чедип келгеш, спортчу секцияны эки туразы-биле башкарып, өөреникчилерлиг апарган Боттарының күжү-биле даарап белеткээни боксержу шоодайлар, спортчу снарядтар тренировка чорудар өрээлди чоорту долуп, оон иштин каастай берген. Бокстажырын күзээн аныяктар тренерниң кичээлдерингe кээп турган Секция соонда башкызының бажыңынга баргаш, ыяш чарып чоруп турган оолдардан Сергей Чадамба, Василий Белек, Борис Байыр-оол, Владимир Мартемьянов, Александр Биче-оол болгаш оскелердендаа Тываның баштайгы чемпионнары үнгүлээн Токпак ыяш чарары холчок ажыктыг тренировка дижип, олар амдаа сактып чоруур

40-50 чылдарда ат-сывы шала уттундура берген Ларин деп боксер, Виктор биле Чульдум дээр Бакр алышкылар, Валентин Ли, Альберт Безьязыков дээш оскелерниңдаа аттарын хоочуннар амдаа утпаан Оларның аразындан Джон Балчый-оол баштайгы разрядтыг боксерларның санынга кирер 50 чылдарның төнчүзүнде Бурятияның чемпиону турган, Тывага башкылап чедип келген Е.Н Манзанов спорттуң бо хевирин сайзырадырынга үлүүн киирген Ынчан дугаары 2, 7 школаларның өөреникчилериндeн болгаш студентилериндeн Калдар-оол Иргит (Бай-Тайганың Бай-Тал чурттуг), Ю Папаргин, Ж Сат, В.Кузьмин ышкаш баштайгы "хараачыгайлар" костүп келгилээн

1957 чылда Кызылдың күш-культура бажыңынга бокска сонуургалдыг моорейи болган Хоорайның бирги чери дээш демиселге Калдар-оол Иргит, Ж.Сат, Кузьмин, Темир шылгараан, тус-тус дензилерге бирги черни алгылаан.

60 чылдардан бээр командалар аайы-биле эш хуузунуң ужуражылгаларын баштай Кызылга, оон соонда хоорайлар аразынга организастап турар апарган .

1964 чылда бистиң республиканың боксерлары Томск хоорайга Бүгү-россия маргылдаазынга бир дугаар киришкеш, чедиишкинниг ээп келген Василий Белек 54 килге чемпионнап каан Андрей Квитных 57 дензиге ийиги черни ээлээн Красноярск хоорайга зона маргылдааларынга аар дензиге Владимир Мартемьянов кымга-даа аштырбаан 57 килге чедир чартык чиик дензиге Владимир Байыр-оол база Сергей Чадамба ийиги черни ап, Сибирь девискээринде шыырак боксерларның кол удурланыкчылары апарган Оон соонда бирги разрядчыларының одуруу ковүдеп, спорт мастеринче кандидаттар тыптып келгилээн

1970 чылда Борис Байыр-оол Томскиге чемпионнаан, а оон акызы Валерий Байыр-оол ийиги черни алган Ю Чихачев, Е Манзанов, А Барханов, Ю Грейзеров ышкаш хөй-ниитичи тренерлериниң ачызында Бүгү-эвилел рингизинче Саян ажыр орук ынчаар ажыттынган

Делегей чергелиг маргылдааларның хой дакпыр тиилекчизи, 1996 чылда Россия чемпиону Саян Санчат Европа чемпиону болган чылында эң дээре боксер болуп, шылгарап үнгеш, алдын хол хаптарының эдилекчизи атка четкенин төөгү утпас

Студентилер ортузунга Россия чемпиону атты Шолбан Сундуй бо хүннерде чедип алган Шолбан түннел оюн соонда, Сиднейге эрткен Олимпий оюннарының үшкү призеру көрей спортчу Ким Ун Чаганы аштырыышкынга таварыштырган

Тыва боксерларның төлептиг салгалы өзүп орар. Элээди оолдар аразынга Россия чемпиону 14 харлыг Күдер Монгуш биле Сибирь чемпиону 15 харлыг Чингис Күжүгет бо айның эгезинде Абхазияның Пицунда хоорайга четкеш, делегей чергелиг моорейниң тиилекчилери деп чарлаттыргаш, тыва бокстуң 40 чыл оюн алдын медальдарлыг уткаан 40 чылдың "үүжезин" бузуп, үжеп чиндиир болза, тоогулуг болуушкуннар хой Ам кол идегел аныяк салгалда Оларның бурунгаар шимчедикчи күжү тренер башкыларның дилээшкининде, чогаадыкчы чоруунда

Илья ШИВИТ-ХУУРАК, ТКУ-нуң күш-культура кафедразының башкызы,спорт мастери.

ӨРТТЕН — АРТПАС

Тыва Республиканың девискээринге 2000 чылдың 9 айларының дургузунда сиген шыгжамырларынга 44 өрт болган Ниитизи-биле котаралдың түнү 128 мун 900 рубльге четкен Эрткен чылдың ол-ла үези-биле деннээрге, өрттер 22 хуу чедир өскен

Күрүненин өртке удур албан эргелели республиканың девискээринге август 15-тен "Сиген" деп операцияны мал чемин өрттерден кадагалап алыр сорулгалыг чорудуп турар

Өрт хайгааралының инспекциязы сиген шыгжамырларының өртке удур байдалын хынап 302 рейдини кылган Шалыпкын ажылдаанының түнелиниде, өрттерден 98 мун 900 рубль түннүг ажыктыг материалдарны камгалап алган

Сентябрь 9-та Чадаана хоорайның Сүбедей 35 кудумчузунга 6 тонна сиген өрттенген Дугаары 6 өрт кезээниң ажылдакчылары 27 мун рубль түннүг үнелиг херекселдерни, 12 баш бода малды, 5 баш шээр малды камгалаан Котаралдың түнү 3 мун 450 рубль болган

980 сиген шыгжамырларын хынаан түнелиниде янзы-бүрү хажыдыышкыннар дээш 107 кижиге административтиг хемчегларни онааган

Сиген ээлериниң кол хажыдыышкыннарының бирээзи сараттарны бажын-балгат, кажаа, херим чанынга тургузуп ап турары А бир эвес кандыла-бир чылдагаан-биле сараат өрттени бээр болза, өрт чоок тудугларже шилчий бээр айыыл бар Ынчангаш өртке удур нетелделерни сатыыры чугула Сиген электри шугумнарындан 15 метр, оруктан 20, херим болган тудуглардан 50 метр ыракка турар ужурлуг Ынчалза-даа өртке удур албанның ажылдакчылары хемчегларни чорудуп турда-ла, сиген ээлериниң харыысалга, тоомча чогу-биле сиген тонна-тонназы-биле өрттенип турар

Чоокку үелерде Бии-Хем кожуунга 62 тонна сиген база Таңды кожуунга 41 тонна сиген өрттенген

Август 30-де Бай-Хаак суурнуң Садовая 34 кудумчузунуң 2 дугаар квартиразының ээзи таакылап тургаш, оваарымча чок болганы-биле 5 тонна сиген өрттеткен Когарал 2 мун 500 рубль четкен.

Өжегерээн өрттеткен өрттер база уламчылавышаан Сентябрь 26-да Туран хоорайның Космонавтар кудумчузунга бо чылдагаан биле 21 тонна сиген өрттенген Когаралы 16 мун рубль болган

Хууда сиген ээлерин, кодээ ажыл-агый удуртукчуларын мал чемин өртке удур дүрүмнерге дүүштүр шыгжаарын база өртке удур серемчилелдиг болуруп диледивис

Чойганай САНЧЫТ, Күрүненин өртке удур албанның пропаганда болүүнүң инспектору.

БАЛАЛБАС ИСТЕР

АҢАА ДЕЛГЭЭР СОРУЛГАЛЫГ БИС

Шагда-ла эрте берген чэрби, үжен, дөртен чылдар үезиниң фото-чуруктарын хоолгалай тырттырыш, эдип, чаартып тур мен. Оларны политиктиг шаажылалдарга таварышканнариың төөгү музейиниге делгээрим ол. Колдуунда меге, чогаадып бижэн өчүктерге дужактадып, кара-бажыңа эттедип, соктуруп, дорамчыладып, аштап-суксап, дээди хемчеге онаашканнариың аразындан безин ийи чүс ажыг кижиниң хөрек чуруктарын улгаттыр парлааш, маңаа делгээр сорулгалыг бис.

Ам кылган ажылдарывыстың чамдыызы-биле таныштырып көрейн. Бир дугаарында Буян-Бадыргы Монгуштун хөй улус аразында хензиг чуруун үш катап чара тырттыргаш, ооң хөрек чуруун көрүштүг кылдыр кылган. Ооң стендизиниң чанында ооң ачазы, Даа кожуунның чагырыкчызы Хайдып Үгер-Дааның (ону улус Буурул Ноян деп хүндүлээр турган) бөлүк дүжүметтер аразында чуруун улгаттырган. Ол-ла стендиде Буян-Бадыргының чаштынып, өске ат-биле чурттап чораан, Чадаананың Бажын-Алаакта азыраан оглунуң, кадайының, ол черниң суму чагыргазының даргазы база өскедаа улус-биле Даа кожуунның байырлалынга чораашы тырттырганым чурукту киирген. Ында Буян-Бадыргының Тываның Чазааның даргазы турган, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң ажылдакчызы Санчай, Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей сумузундан Балчын Донгак-биле кады тырттырган чуруу бар. Ол чурукта Буян-Бадыргы демиргүжүүн солагай холу-биле бижип олурар. Ону солагай кижи деп бижип турары шын-дыр.

Чүрмет-Дажы Саттың, Хемчик-оол Адыг-Түлүштүң, Данчай Оюнның чуруун чуруур диген чурукчуларым ыыт чок бардылар. Оларга чеже чанныр боор. Фотоаппарат-биле ол болгаш оон өске-даа чуруктарны тырттырган, улуг хемчээлдиг кылдыр кылгаш, делгээр бис. Чуруктар кылыр материалдар садып алырынга кайы-даа сайыт дузалавас чорду. Ол хамаанчок, шаажылаттырганнар музейин чоорул, ону дораан дүжүрүп кааптар бис деп, кыжаныр сайыттарывыс база бар. Бо шагда дузааргак сайыт тывылбастаан-дыр.

"Контрлар" кылдыр чогаатты ргаш, хөй чылдарда шиитиргеннерни, шуут шаажылаттырганнарны Тываның эрткен төөгүзүнге арттырарын уламчылаар, истээр, ону ылавылап шинчилээр ужурлуг бис. Оларның үезинде эдилеп чораан төлептиг адынсывын, алдар-хүндүзүн катап хевирлеп тургузары — чугула ажыл. Эрткен чылдарның "контрлары" дээрге боттарының үезиниң эртем-билиглиг, мал-маганныг, тодуг-догаа, чонунга үлегер-чижектиг чурттап чораанныр-дыр. Бо музейниң сорулгазы — оларны кезээ-мөңгеде кээргеп, хүндүлеп көөрү, мөңгежидери болур. Шиитиргеннериң төөлдери, ажы-төлдери, чоок кижилери бо музейже ээ көрнүп, дуза көргүзерин дилеп турар бис.

Музейниң турар бажыныңын адаанга эң баштайгы тос кижини бажыңнап турган подвал бар. Оларны үстүнге эккелгеш, Артас Монгуш, Николай Товаришчай, Намчак Сат, Парчын Салчак, операстыг улуг төлээ Бурунаа Куулар болгаш өскелердаа бастып, дорамчылап, эттеп-соп, кара туразында аажылап турганын ол үениң хоочуннары сактыышкыннарында киирген. "Кежээ он шакта черге боолааш, черде хөмген" диген актыларның адаанда бо даргалар ат салган.

Хөй чылдарда шиитиргеннерден баштайгы эртемден Ооржак Самбуунуң, Дмитрий Космогоровтуң, Эрзинден Самдан Барчынның, Хандагайтыдан кырган-ава Куулар Хандыжаптың, Барыын-Хемчиктиң Хөнделеңден Хомушку Хирбаанның болгаш оларның ажы-төлдериниң чуруктарын стендилер кылдыр белеткээн бис.

Кызылга чурттап чораан Василий Поповту 1938 чылда боолап шииткен. Ооң чеди кызы Кызылда, эң улуу сезен харлыг кырган-ава Александра Попова музейге кээп турар. Ачазының чуруктарын көргеш, караанның чажы төктүп келир. Ооң берген сентябринкалары хөлчок бедик чечектер-дир. Даңгаар көк-көк, сентябрьда чечектелир. Ачазынга ооң тураскаалы ол-ла боор деп бодаар мен.

Чээрби беш чылда шиитиргеннериң арызында мээң ачамның чуруун чара хоолгалап алган бис. Ачамны болгаш ооң эштерин база карабажыңнап, дорамчылап, изиг отка дөгеп, эттеп-соп пат болганнар. Шынчы коммунист, төлептиг мал эмчизи чораан ачавыс Дукур Ондарның чырык адын ажы-төлдери тургузуп каар ужурлуг бис. Ол база ачавыска мөңге, арыг-шынчы тураскаал болур. Ол бүгү балалбас ис болуп артар.

Политиктиг шаажылалдарга, шиитиргеннерге таварышканнарның ажы-төлдери, төөлдери музейге дузалап, херек чуруктарны, намдарларны эккеп бээрин дилээр-дир бис. Оларның эдилеп чораан чүүлдериндеи онзагай чүү барын утпазыннар. Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемден Кыргыс Барзынмай Чавынчак, Бай-Тайгадан Хертек Сүрүң-Хам Седен-Дамбаа, Чөөн-Хемчиктен Монгуш Оруйгу Даа-Лама Серекей, Эрзинден Кыргыс Сазаа Шунайбан Таажык, Тес-Хемниң Чыргаландыдан Оюн Чамзы Тепсээр, Тере-Хөлдүң Шынаадан Кол Серээдар Тамбаа болгаш өске-даа он-он кижилерни дээди ялага онааштырган. Эрткен үениң бо деп-шилгелиг кижилериниң алдар-адын катап тургузуп, музейге мөңгежидери-биле оларның чуруктарын, намдар төөгүзүн кыскажак кылдыр белеткээш, эккеп, биске дузалаарын төөлдериниңден улуу-биле диледивис.

Бо музейде белеткээн ажылдарывыс немежипле тур. Эрзинниң Бай-Дагда Соян Баадыр-Хөөнүң аалынга бир чылын чораан бис. Хоочун журналист Седип Монгалдың даайы-ла болгай. 1920 чылда төрүттүнген, ол кырганны шаанда "бай кижиниң оглу сен" дээш чогаадып, "контрлатканнар". Ону ол черниң хөй сояннары-биле кады өлүм лагеринче чорудукан. Аныяк ӧр Караганданың чер иштинде шахтазынга 12 чыл ажылдааш, шыдажып үнген. Дириг чаныр келгеш, хөй мал өстүрген. Ам-даа ол чурттавышаан. Бо музейге ол ӧзерлиг аътты белекке берген. Малмаганны база аазаан. Ооң дугайында стендини база кылган бис.

Ондар ОХЕМЧИК.

Алдын күс байырлалы

ТАРААВЫСТЫ ДАЛГАН КЫЛДЫР ХУУЛДУРАР БИС

Эрткен дыштаныр хүнде рыноктуң шилчилгелиг берге үезин шыдамыы-биле шыдажып эртип, бодунуң ажыл угланыышкынын ол-ла хевээр кадагалап, хевээр арттырып шыдаан республикада көдээ ажыл-агый талазы-биле эң-не бедик көргүзүглерлиг "Революцияның чалбыыжы" совхозка күскү дүжүт байырлалы болуп эрткен.

Эрткен чыл ук ажылагыйга 11 чылдарның дургузунда туруп көрбээн бергедээшкиннерни болдурган. Чүге дизе 1999 чылдың агаар-бойдузу каш янзы чаңын чаңнап, тараажыларга эки дүжүт сөңневээн. Көрдүнген планындан 4 катап эвээшти азы тодаргайлааарга, бир гектар шөлден 2-2,5 центнер тарааны ажаап алганнар. Ынчалза-даа совхозтуң шыгжамыр аңмаарлары шуут куруг болбаан. Удуртукчуның тывынгыр, чаныш-сыныш чок ажылгыр чоруунуң база көдээ ишчилериниң кызымак, шудургу ажылының түңнелинде, эрткен кышты хүр ашканнар. Боттарының ажаап алган дүжүдүн боттуң дээрбезинге болбаазыраткаш, далганын садып-саарып, чылды ынчаар ашканнар.

Часкы хүн чылды чемгерер дээр. Совхоз бодунуң курлавырлап арттырып алганы тус черниң үрезининге немей контегир сортунуң үрезинин садып алгаш, үрезин чаштырылгазын үе-шаанда чорутканының түңнелинде, бо чылын бедик дүжүттү алган. Чаштырган черлерден 1 гектардан-на боттуң үрезининден 19 центнер, а кантегир сортундан 22-30 центнер дүжүттү алган. Ынчап кээрге бо чылын "Революцияның чалбыыжы" совхозу 9070 тонна дүжүттү ажаап алгаш, тускай кылдынган аңмаарларда база сери адаанда тараазын шыгжап алган. Ол тараанның 2500 тонназы ажык дээр адаанда чыдары директорнуң дүвүрелин оттуруп турар. Ынчанмайын канчаар, ол хире тарааны ажаап алыр дээш трактористер, суггатчылар, тараажылар, комбайнерлер, таңныылдар чеже күштү үндүрбээн дээр.

Байырлалдың эгелээринин мурнуу чарыында совхозтун директору, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Иван Васильевич Чучевтен каш айтырыгларга харыылап бээрин дилээримге, күзелдиибиле чөпшээрешти.

— Иван Васильевич, бир дугаарында күскү дүжүттүң түрүн ажаап алдынганыбыле күскү ажаалда кампаниязының бүгү ажылчыннарынга байыр чедирип тур мен.

— Четтирдивис. Ажаалда бүрүнү-биле доозулган дээр болза, арай шын эвес апаар боор. Ам-даа 1,500 гектар черде чедир ажааттынмаан тараавыс артып калган болдур ийин. Ону чүнүн-биле тайылбырлаарыл дизе, бир дугаарында кывар-чаар материалдарга өртектин өскени улуг шаптараазынны таварыштырган. Чогуур ужурлуг акша-төгерикти тыптынып алгаш, бензин, солярка садып алыр дээш чеде бээрге, өртектер өзүп калган боор-дур. Ынчалза-даа үнген тараанның хөй кезиин ажаап, эки көргүзүглерни чедип алганывысты демделээйн. А арткан шолде тараавысты харын, эрте дүшкени-биле төндүр ажаап ап четтикпээнивис ол.

— Бо чылын эң-не бедик дүжүттү ажаап алгак-дыр силер. Алдынган продукцияның чарыгдалы канчаар хуваатты нганыл, Иван Васильевич?

— Бир дугаарында, ажык дээр адаанда чыдар тараам дүжүду мени дүвүрелип турар. Чүге дизе хар база дүжүпкен, үр үеде мынчап чыдарга тарааның шынары база баксыраар, ийиде, оон-моон "олча хараан аалчылар" база көвүдээр-дир. Ынчангаш тараавысты эң-не чогумчалыг өртек—1 тоннада 3 муң рубль деп садарывыска-даа, черле шоолуг чылбайн тур ийин. Көдээ ажыл-агый бүдүрүглериниң та сонуургал чогу, та акшага "шанчып" турары ол чүве. А аңмаарларда арткан тараавысты дээрбелээш, далган кылдыр хуулдуруп, хоомай эвес орулганы алыр сорулгалыг бис. Бистиң тараавыстың клейковиназы ортумаа-биле 30 болуп турар болза, а Саян артындан кээп турар тарааның 18 болдур ийин. Кайы хире улуг ылгалдыг-дыр. Ынчангаш бистиң тараавыстан үнген далганның клейковиназы база бедик болуп турар.

Киирип алган орулгавыстан, бир дугаарында, чазын Чазактан үрезин садып алыры-биле алган чээлиистиг дуглаар бис. Оон аңгыда бо айда эрги дээрбевиске эжей Барнаулга эптээни stroitelev деп итальян фирманың дээрбезин 650 муң рубльге садып алгаш, ажылдап эгелээнивис ол. Ынчап кээрге бүдүн хүн, дүннүң дургузунда эрги дээрбе—7 тонна, чаа дээрбе—9 тонна бедик, бирги, ийиги шынарларның далганын бүдүрүп үндүрүп турар. Удавас макарон кылыглары бүдүрер цехти ажыдып, бодувустуң продукциявысты берип эгелээр бис. База ол ышкаш 1800 муң хире рубльди ажылдап апсывысса, макарон кылыгларын хаптаар "Тетрапакты" садып алырын база планнап турар бис. Ынчан "Балгазынга бүдүрүп үндүрген" деп бижээн хаптарлыг сүт, эзжегей, кефир, ряженка дээн ышкаш хоолулуг чемнерни найысылалдың база кожа-хелбээ кожуннарның чурттакчылары садып алыр үе келир дээрзин аазап тур мен.

— Иван Васильевич, силерниң бо сорулгаңарны дыңнаарга, дыка-ла өөрүнчүг-дүр. Силериң совхозка чеже кижи бактааттынып турарыл?

— Совхозта 480 колхозчулар бар. Оларның иштинде трактористер, тараажылар, саанчылар, кадарчылар, комбайнерлар, ыяш дилдирер цехтиң ажылчыннары дээш, кымнарны чок дээрил. Бо шупту боттарының мергежилинге бердинген, бүдүрген ижи дээш сагыш аарып чоруур кижилер-дир. Оларның ижин үнелевейн, кымнарга мөгеер боор. Чүгле күзел бар болза, кандыг-даа ажыл кижини чемгере бээр дээрзинге бүзүрээр мен. А тыва черивис эң-не эргим-дир. Бир эвес бистер черивисти иевисти, кадайывысты, душтук кызывысты дег камнаар болзувусса, ол биске эгээртинмес байлаан, дүжүдүн бээр-дир ийин — деп, Иван Васильевич мээн сонуургаан айтырыгларымга харыыны берди.

Күскү дүжүт байырлалында чыглып келгеннер база бир төөгүлүг болуушкун—совхозтун чаа столоваязының ажыдыышкынының херечилери болганнар. Совхозтун директору Иван Васильевич Чучев биле ТР-ниң Дээди Хуралының оралакчы даргазы Вячеслав Андреевич Ушкалов байырлыг байдалга кызыл кожааны үзе кезип, чаа столоваяга бо хүнде чыылган чон дег, хөй чон чыглып, амданныг чемни чооглап турарын йөрээген.

Айлаң МОНГУШ.

ЭР КИЖИ ДЕП КЫМЫЛ?

МЕРГЕН УГААННЫҢ ЧЕПСЭЭ — ОЮН-БАШТАК

Албанның медээлери-биле алырга, Кызыл хоорайда өг-бүле тудары 1999 чылда 534, а чарлыры 261 турган болза, 2000 чылдың эрткен айлары-биле ол санчурагайлар 176, 151 бооп турар. Муңгаранчыг санчурагайлар аа. Ындыг болбас ужурлуг, ол шын эвес деп санаар мен. Кижи даяаныптар эштиг (өг-бүлелиг), а бичии уруглар авалыг, ачалыг болур ужурлуг. Өг-бүле кижиге дыштанылганы, билиишкинни, камгалалды, кижи дугайында сагыш салыышкынны, ынакшылды берип турар. Ынчалза-даа муңгаранчыг үелер база тургулаар. Ынчангаш өг-бүлени камгалап арттырып алырының дугайында дыка хөй номнар бижиттингилээн. Тускай эртемнигилер, психологтар өг-бүленің одаан өжүрбезиниң сүмезин кыс чонга бараалгадып бижип турар. Ынчалза-даа өг-бүленің одаан кадагалаары күш чок "бичии" херээжен кижиниң эктинде деп болур.

Ам чугаа болза эр кижиниң дугайында: **эр деп кымыл, ооң-биле канчаар алдынза чогумчалыгыл азы канчаар чаңнаарыл дээн ышкаш аан.** Чүге дизе бистер, херээженнер, бо-ла кым-биле чаңгыс агаар тынып, чурттап турарывысты билбес боор-дур бис.

Чоокта чаа Францияга Аллан биле Барбара Пизтиң "Чүге эр кижи кажандаа дыннангыр эвес, а кыс кижи орук картазын номчуп билбезил" деп ному үнген. Ол номда баш мээзиниң ажылдап турарын эртем аайы-биле бадыткап, тайылбырлап бижээн. Эр биле херээжен кижиниң мээлери көңгүс ийи аңгы дээрзин эртемденнер тодараткан.

Делегейнин күштүг кезээниң мээзи генетиктиг угаанныг, ынчангаш эртебурунгу шагдан улуг-ла өскерилбээн бооп турар. Чижээлээрге, силер өөңер ээзин соодукчудан эт уштуп эккээрин дилээн-дир силер, эт думчуунуң "бажында" турда-ла, ол көрбес. Чогум ол силерни хорададып, кыржыр чылдагаан дилээш эвес, а ылап мегелеттинмейн, чоогунда чүвени көрбейн турары ол. Чылдагааны — эр кижиниң ыраккы өгбелериниң аннаашкын үезинде карааның көөрү ырак девискээрге шиңгээттингенинде. Херээжен кижиниң үүлези — куй иштинге уруг-дарыын азырап, аъш-чем кылып, эр ээзин манап олурар. Ынчаарда кичээнгей салып, шиңгээдип алырынга кызаа девискээр (мурнунда, оң, солагай талазында база артында) бердинген. Ам сактып келиилиңер, силерге ындыг таварылгалар турган бе, ийе болза, херек чок черге хорадап тургандыр силер.

База бо-ла амыдыралга болганчок таваржыр таварылга. Силериң өөңер ээзи ажылдааш (ылап ажылдап турар болза), аажок шылааш чаныр келген. Орунга чыдып чыда-ла, чаш уруунуң ыысыызынче безин кичээнгей салбайн, "чүс дээрбечи" ышкаш хаарыктап удуй бээр. Силериң бодалыңар-биле ашаанар човаар сеткил чок, тоомча чок, чүгле бодунга ынак кижи кылдыр сагындырар. Бо таварылгада база силерниң шын эвес.

Эр кижиниң мээзи баш бурунгаар үе-шагдан тургустунганының чылдагаанында, шимчээшкин-биле харыызаалыг шимээннерже харыылаар — будук дызырааанда, даш чуглуп бар чыгканында дээн ышкаш. Өскээр чугаалаарга, эр кижиниң дыңнаары делгем (пространственный). Ындыг-даа болза телефон коңгазы алгыра бээри билек, эр кижи телевизорнуң үнүн оожумнадып алыр. Чүге дизе эр хиндиктигнин төлээзи хары угда ийи ажыл кылып шыдавас. Ооң мээзи бот-боттарының аразында шоолуг эвес харылзаалыг кезектерге чардынган. А херээжен чоннуң баш мээзинин оң биле солагай чартыктарының харылзаазы 30 хуу көвей бооп турар. Ынчангаш бистер, херээженнер, хары угда көвей ажылды кылып шыдаар бис. Телефонга чугаалашпышаан, холдарывыс дыргактарын арыглап, телевизор көрүп, база ол аразында ургларывысты "хай-хой" деп кижизидип... Ол безин бистиң аргавыстың кызыгаары эвес.

База бирээ солун чүүл. Эр кижилериң хөй кезии ажылды бирги черге салыр, а бистер кадыннар өг-бүленің одаан кадагалаарын бодаар бис.

А дыштанылганы канчаар ерттирерил? Дыка хөй эр кижилер аннавайн, балыктавайн, футбол, телевизор көрбейн, чок-ла болза шак-шагы-биле машиназын "чушкувайн" барып шыдавас. Физиологтарның медеглеп турары болза, ындыг "сула шимчээшкин" оларның баш мээзиниң оң талакы чартыынга чугула херек. Баш мээзиниң оң талакы чартыы делгем (пространственный) арга-шыдал дээш харыылап турар. Ол болза эр кижиниң база бир кол эки мөзүзү. Бир эвес чанынарга төлептиг өгнүң эр ээзин күзезиңерзе, балыктаашкынче доктаамал чорудуп турунар.

Эр кижи караа-биле ынакшыыр, ол бистерге чажыт эвес, ынчангаш хөөкүй бистер аныяк-чалыы, чараш дурт-сынныг артар дээш даштыкы хевиривис өскертип, чүнү кылбас дээр бис! Оон башка бистиң эргимивис хүн бүрүде бисти ол-ла халадывыска көрүп чаңчыккаш, боду безин билбейн, чаа чүве дилеп, "солагайлап" чоруй барып болур. Эр кижиниң сонуургалынга турар дээнде, силерге арыптарын сүмелээр болза, аңаа бүзүревенер. Ол сыр дедир. Эр кижиниң мээзи херээжен кижиниң дурт-сынының достагар талазынче сагыш салыр. Эртемденнериң саналы-биле анчы өгбелеривис чинге белдиг, калбак чаяалыг, чоон дөңмектиг херээженнер сонуургаар. Ол болза куй үезиниң өгбелериниң "үнү-дүр". Шак-ла ындыг херээжен өгбелеривис ажылгыр болгаш каң кадык салгалды бээр турган. Ынчангаш бир эвес силерде артык 2-3 килограмм бар болза, диетага олурар деп-даа бодаванар. Ам бистиң чуртувустуң психологтарын дыңнап көрээлинер: "Кижи кайгап ханмас, дыка шыңгыы, чугула айтырыглар шиитпирлээрде, бистер бо-ла эпчок, таарышпас үе шилип алырдыр бис" — деп, психология эртемнериниң кандидады Ольга Арнольд бижип турар.

База бир чижекти көрээлиңер. Өгнүң эр ээзи ажылдан шылап, аштап калган келир. А кадайы ону чемгерер туржук, эриннерин ызыртынпкаш, чүге ол эртенги шакта бокту үндүрбээнин база кажанга чедир бажың ажылы чүгле херээжен кижиге чүдүрлүп турарын сайгарып эгелээр. Херээжен кижи база ажылдап турар, эр кижиден эвээш эвес шылап каар болгай. Мындыг таварылга кажанда-даа чогумчалыг түңнелге чедирбес. **Эргим херээженнер!** Эгезинде ашаанарны чемгерип алыңар. Чүге дизе физиологтарның саналы-биле, аш эр кижиниң каржы ферментилери кандыг-даа өйлүг-чижектиг хемчээлден ажа бээр. Ол боду ынчаар каржыланып турар эвес, а оон физиологнязы (организминиң болгаш ооң органнарының ажыл-чорудулгазы) дүржоктанып турары ол. А аш херээжен кижиниң ындыг ферментилер үндүрери ылгалдыы-биле эвээш. Оон ынай психологтарның чугаалап турары-биле бистер, бот-боттарывыстың хамаарылгавыс дугайында сайгаржып эгелээнивисте, өжегерээн эвес-даа бол, каржы-хажагай сөстерни ажыглай бээр бис. Ооң сөөлүнде ашаанардан угаанныг, бодамчалыг чүве негээри болдунмас. Ынчангаш алгы-кышкы үндүрүп, эжинерни эки-бак сөглээрин соксадып алынар. Мерген угаанныг херээжен кижиниң чепсээ—**оюн-баштак**. Оон ынай чугула кол чүүл — чүгле чугаалап эвес, дыңнап база билир херек.

Сайлык ООРЖАК.

ТАЛАНТЫЛЫГ СУРГУУП

Кызылга болган уран чүүл көрүдделериниң үезинде бо аныяк эрни көрген мен. Ооң адын Михаил Монгуш дээр. Танцылап ойнап-самнаары кайгамчык төл чораан.

Ырлаанда база-ла ындынналдыр ырлаар. Шүлүктерни сагыш ышкаш билир. Чуруктар база чуруур. Ол бодунуң сонуургалы-биле Кызыл хоорайның бир дугаар профтехучилищезинде ийи чыл бурунгаар кирип алган. Тракторист-машинист мергежилдиг болур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ТӨЛЕВИРЛИГ ӨӨРЕДИЛГЕ

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң күрүне комитеди Россияның гуманитарлыг күрүне университединге бот-өөредилгеге ТӨЛЕП ӨӨРЕНИР АБИТУРИЕНТИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР.

Делегей экономиказы, муниципалитет чагырга, юриспруденция, психология эртемнериниң талазы-биле

долу ортумак билиглиг, ортумак билиглиг

специалист болгаш дээди билиглиг абитуриентилерни хүлээп алыр.

Республиканың "Мемориал" нинтилели репрессияга таварышкаш, хөй чылдарда хоругдадып чорааш, амылыг ээп келген малчын

Баадыр Өпенович СОЯННЫҢ (Соян-Кара)

83 харлап бар чорааш мөчээни-биле холбаштыр чоок кижилеринге, ажы-төлүнге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.

Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг киллис — 3-39-15; Компьютер өрээли — 3-36-82; Бухгалтерия — 3-41-16; Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер товунге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тираж 3701. Чагыг 118.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.